Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 217 (14939) 1992 чылдың ноябрь 7, суббота

Солуунга ат салган шагы 20.35 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

«Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылавышаан. Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

Хлеб өртээ ам-даа улгадыр. Канчап амыдырап-чурттаарыл? Рынок-ла дээш, хамык чүвениң өртээн эмин эрттир улгаттырып туруп бээрге, чон канчап амыдырап-чурттаарыл? Өртектер хүннүң чыгыы өзүп турда, Чазак чүнү көрүп турарыл дээн чижектиг чемелиг сөстерни бо-ла дыңнаар апарган бис. Чоннуң ол хомудалдыг чугаазында чүве-ле бар. Хлеб өртээ даарта хүн чеже болу бээрил дээн чижектиг айтырыглар, шынапла, чонну дүвүредип турар болу берген. Чоннуң бо айтырыгларынга харыы бээр сорулга-биле «Тыва хлеб» акционер ниитилелдиң кол инженери Сарыг-оол Донгакович Кызыл-оол-биле интервью кылган ужурувус-даа ында. Кол инженер-биле бистиң аравыска болган чугааны моон адаанда парладывыс.

ДЕВИДЭЭР БАРЫМДАА ЧОК

— Хлеб өртээниң дугайында чугаа-соот хөй боор турарын боттарыңар-даа чон аразынга чоруп тургаш, дыңнап тур боор силер. Чогум чоокку үеде хлеб өртээ улгадыр бе, азы кандыгыл? Мону чонга тайылбырлап берип көрүңерем, Сарыг-оол Донгакович?

— Чоннуң ынчаар чугаалажып турарын бодум дыңнап пат болдум. Оларның ынчаар дүвүреп чугаалап турарын база билип турар мен. Харындаа чоннуң мээн хлеб быжырар черде ажылдап турарымны билбези-ле кончуг болгаш, менден айтырыг салбайн турары ол боор деп билип чоруур кижи мен. Мени хлеб быжырар черниң удуртур ажылында кижи деп билир болза, садыг-магазинге-даа чорумда, мээң кулаам амыратпастап туруп бээрлер ыйнаан деп бодап-даа чоруур-ла-дыр мен. Бистиң хлеб быжырар бүдүрүлгелеривисте эккеп турар далган колдуунда-ла подольск сорттуң далганы чүве. Ол далганның 1 тонназының өртээ 35.613 рубль. Ол далгандан быжырган бир хлебтиң бот-үнези 38 рубль 63 көпеек. Ол хлебтиң деңзизи 850 грамм. Хлебтиң бот-үнези 38 рубль 63 көпеек-даа болза, ону магазиннерде садып турар өртээ 6 рубль болгай. Мону кандыг аар өртек дээр бис.

Үстүкү сорттуң эң шынарлыг далганы база бар боор чүве. Шак ындыг далганның 1 тонназының өртээ 39.566 рубль болур. Оон быжырган хлебтиң деңзизи база-ла 850 грамм болур. Оон бот-үнези 42 рубль 37 көпеек. А бистиң хлеб заводу үстүкү сорттуң эки шынарлыг далганындан 600 грамм деңзилиг хлеб быжырып турар. Оон садар өртээ 19 рубль 50 көпеек. Ону хостуг өртек деп турар бис.

— Силерниң бүдүрүлгелериңер хлебти өй-шаанда быжыргаш, садыг организацияларынче чүдүрүп чорудуп-ла турар-дыр. Садыг черлери силерниң бүдүрүлгелериңер-биле өй-шаанда санажып турар бе? Күрүне дузаламчызы кылдыр акша-төгерик берип турар бе?

— Моон мурнунда санажылганы саадады бээр садыг черлери тургулаан чүве. Бистиң бүдүрүлгелеривис сентябрь айда алыр ужурлуг күрүне дузаламчызы акша-хөреңгини республиканың Сан-хөө министерствозундан ам-даа албаан. Хлеб быжырар далган садып алыр дээрге төлээр өре-ширевис көвүдээн. Далган садып алыр арга-шинээвис, балдырывыс кошкап келгеш, подольск сорттуң далганындан быжырган хлебтиң өртээн улгаттырар дугайында Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга санал киирдивис. Бо айтырыгны шиитпирлээр үе келген деп санап турар бис. Далганны улуг өртек-биле садып алгаш, чиик өртекке садып турарывыска, өре-ширеден адырылбайн турарывыс ол-дур ыйнаан. Далган-на бар болза, чонга четчир болгаш артар хлеб аймаан бүдүрүптер арга бар улус-тур бис ыйнаан.

Интервью

— Хлеб быжырарынга херелээр далганывыс шыгжамырда чеже хирел? Ол чедер бе, кандыгыл? Мону чон кончуг сонуургап турар болдур эвеспе.

— Ону кижи бүрүзү аажок сонуургап турар деп билир кижи мен. Солуннуң номчукчуларынга баштай мону таныштырып каар бодап тур мен. Россия Федерациязының моон мурнунда турган Хлеб продуктулар комитедин дүжүрүп каапкан. Оон орнунга «Росхлеб продуктулар» дээр кереэ ёзугаар ажылдаар федерал корпорация тургустунган чүве. «Тыва хлеб» бүдүрүлге каттыжыышкынының орнунга «Тыва хлеб» деп акционер ниитилел бо чылдың октябрь 19-та тургустунган.

Далган-биле хандырылгада кандыг-даа үзүктелиишкин чок болур ужурлуг. Чүге дээрге бо чылын Россияда эрткен чылдыынга бодаарга элбек дүжүттү ажаап алган. Оон аңгыда Казахстан Республика бо чылын эң хөй дүжүт алган. «Росхлеб продуктулар» корпорация Австралиядан, Канададан тарааны немей садып алган. Ынчангаш далган талазы-биле бергедээр чүве чок.

Чит эттиң, электри энергиязының, одаар чүүлдүң, дериг-херекселдерниң болгаш өске-даа материалдарның өртек-үнези хүн келген тудумна улгадып турар апарган шаг ышкажыл. Ол чорук хлеб бүдүрер бүдүрүлгелерниң чогумчалыг ажылдаарынга улуг шаптыкты чедирип турар. Биске чиг эт берип турар бүдүрүлгелер-биле санажып чадап тур бис. Бистиң оларга өре-ширевис көвүдээн.

Санаашкыннар ёзугаар алыр болза, хлеб өртээ ам-даа улгадып болур. Рынок харылзааларынче шилчилгениң бо берге үе-чадазында республиканың сан-хөө байдалы быжыг болур болза, өртекти улгаттырбайн барып болур арга база турар-дыр ыйнаан. Ынчангаш ону үе көргүзе бээр. Ынчангаш девидээр барымдаа чок деп санаар кижи-ле-дир мен.

— Тайылбыр бергениңер дээш, четтирдивис, Сарыг-оол Донгакович.

Манай-оол ОЮН айтырыглар салган.

АРАГА-ВОДКА КЫЛЫГЛАРЫН РЕСПУБЛИКАЖЕ КИИРЕРИН БАЗА СПИРТ АЙМААН САДАРЫН ЧУРУМЧУДАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Арагалаар чорукка удур демиселди күштелдирер, хөй-ниитиниң корум-чурумун база күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаар дугайында республиканың хамаатыларының негелделерин барымдаалавышаан, арага-водка кылыгларын республикаже киирип эккээрин база спирт аймаан садарын чурумчудар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республикага садар кылдыр арага-водка кылыгларын Тыва Республиканың Чазаанын доктааткан лимиттерин ёзугаар республикаже киирип эккээрин чүгле күрүне садыының, Тыва Республиканың хереглекчилер эвилелиниң болгаш Кызылдың пиво заводунуң бүдүрүлгелеринге чөпшээрээр, ынчаарга маркалыг кызыл арага аймаан болгаш эвээш градустуг суксуннарны колдадыр эккээр болгаш садыглаар.

2. «Садып алыкчыларның эргелерин камгалаар болгаш чинжең садыглаашкынны болдурбас талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың октябрь 29-та № 1313 Чарлыынга дүүштүр районнар болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргалары садыг бүдүрүлгелериниң арага-водка кылыгларын садарының лицензияларын 1992 чылдың ноябрьның дургузунда катап бүрүткээр. Садыг бүдүрүлгелериниң ажылдаар шактарын 1992 чылдың ноябрь айында чурумчудар. Хереглел кооперациязының магазиннеринден аңгыда, бичежек бүдүрүлгелерге, хуу кижилерге болгаш кооперативтерге арага-водка кылыгларын алыр лицензияларны бээрин база арага-водка аймаап садыглаарын 1992 чылдың декабрь 1-ден эгелеп соксадыр.

3. Бичии уруглар албан черлериниң, школаларның, өөредилге черлериниң, ниити чуртталга бажыңнарының, сесерликтерниң, культурлуг дыштанылга черлериниң, автовокзалдарның, аэропорттуң, хем транспортунуң чоогунда черлерде садыгларга, а ол ышкаш кафе болгаш рестораннардан аңгыда, ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелеринге арага-водка кылыгларын садарын хоруур.

4. Тыва Республиканың Чазаа (Салчак, Оюн, Шыырап) арага-водка кылыгларының хереглелин, маркалыг кызыл арага аймаан, ижер спиртти болгаш водканы эккеп киирериниң лимиттерин, республиканың садыг черлерин дамчыштыр оларны сайгарарының чурумун 1992 чылдың ноябрь айның дургузунда тодаргайлап доктаадыр.

5. Республикага эккеп база сайгарып турар арага аймааның шынарынга, сертификаттарның болгаш лицензияларның санынга хүн бүрүнүң контролюн боттандырарын монополияга удур политика талазы-биле Тываның девискээр эргелелинге (Меңниг-оол), стандарттар болгаш метрология талазы-биле Тывада төпке (Митюков), Санитар-эпидемиология хайгааралының төвүнге (Бахаев) болгаш күрүнениң садыг инспекциязының республика эргелелинге (Михайленко) дагзыр. Айыткан документилер бир эвес чок болза, арага-водка кылыгларының шынарының дугайында экспертиза хыналдаларын чорудары-биле бараанарны саарылгадан хураар. Албан-биле сертификастаарының доктааткан чурумун каржызы-биле үрээни илерээр болза, «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунда көрдүнген торгаал хемчеглерин буруулуг кижилерге хамаарыштыр ажыглаар.

6. Тыва Республиканың девискээринге арага аймаан садарының чурумнарын, назы четпээннерге болгаш эзирик кижилерге арага садарын хоруурунуң чурумун, арага аймаан садар чурумну үрээни дээш административтиг харысалга дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин ийи неделя хуусаада, Тыва Республиканың Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр лицензия тыпсырының дугайында Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин — 1992 чылдың декабрь 1-ге чедир Тыва Республиканың Юстиция министерствозу ажылдап кылыр.

7. Тыва Республиканың Сан министерствозу, Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы, Тыва Республиканың Өртектер болгаш өртек доктаадыр талазы-биле комитеди арага-водка кылыгларын сатканындан алдынган орулгаларга үндүрүг онаар дугайында саналын киирип келир, ынчаарга ол хемчегни эки шынарлыг болгаш маркалыг кызыл арага аймаан садарын, өртектерин чиигедирин деткиир арга кылдыр санаар.

8. Арага-водка кылыгларын республикаже эккеп киирерин контрольду боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунга дагзыры болза:

— арага-водка кылыглар, а ол ышкаш наркотиктиг база частыр бүдүмелдер болгаш боо-чепсек чүүктер аразында бар-чогун хынаар талазы-биле милицияның түр постуларын Абаза — Ак-Довурак (Алаш хем), Абакан — Туран (Шивилиг) аразының автооруктарынга тургузар:

— ол постуларга ажыглаар албан-хүлээлге саавырларын ажылдап кылыр.

Милиция ажылдакчыларын сан-хөө-биле хандырарынга акша-хөреңгилерни тыварын Сан министерствозунга (Ондар) дагзыр.

9. Бо Чарлыктың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның контроль эргелелинге база күрүне-эрге-хоойлу килдизинге, районнарның болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының даргаларынга хүлээндирер.

10. Бо Чарлык аңаа ат салган үеден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1992 чылдың ноябрь 5.

Хлеб өртээн өскертир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың ноябрь 4
№178
Кызыл хоорай.

«Хереглел бараанныарының чамдык хевирлеринге өртектерни тургузарының чурумун өскертир дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың март 7-де № 141 доктаалын удуртулга болдургаш, далганның өртээниң өскени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 1992 чылдың ноябрь 10-дан эгелеп арбай далганындан, 1-ги, 2-ги сорттуг янзы-бүрү хевирниң арбай-кызыл-тас, кызыл-тас-арбай далганындан, кызыл-тас далганындан база подольск далганындан 850 грамм деңзилиг хлебтиң өртээн оларның турар черинден хамаанчокка, бүгү садыг бүдүрүлгелеринге 12 рубль кылдыр бадылаар.

850 граммдан эвээш азы улуг деңзилиг хлебтиң өртээн чогуур деңзизинге таарыштыр санаан өртек-биле сайгарар.

2. 1992 чылдың ноябрь 10-дан эгелеп янзы-бүрү хевирниң арбай далганындан, 1-ги, 2-ги сорттуг арбай, кызыл-тас, кызыл-тас-арбай далганындан, кызыл-тас далганындан, подольск далганындан 850 грамм деңзилиг хлебтиң Тыва Республиканың девискээринде бүгү хлеб быжырар бүдүрүлгелерге мөөңнеп бээр өртээн 11 рубль кылдыр бадылаар.

Мөөңнеп садар өртекке чедирериниң болгаш кадагалап шыгжаарының чарыгдалдарын база барымдаалаан.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу «Тыва тараа үлетпүрү» каттыжыышкынның болгаш Тыва төпкооптуң бүдүрүлгелеринге чаа киирип турар өртектерни болгаш мөөңнеп садар өртектерни барымдаалап, хлебке өртектерниң ылгалын бюджеттен эгидериниң хемчээлин доктаадыр.

4. Тыва Республиканың девискээринде далган болгаш хлебтиң бүгү хевирлерин бүдүрүп турар бүдүрүлгелерге орулгалының деңнелин мөөңнеп садар өртектерге хамаарыштыр алырга, бот-үнезиниң 10 хуузунга ден кылдыр бадылаар.

5. Бо доктаалды күштүг кылдыр кииргениниң соонда Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июль 23-те № 62 доктаалы-биле бадылаттынган подольск хлевинге өртектерни күш чок деп санаар.

Ш. ООРЖАК.

Сүт өртээн өскертир дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың ноябрь 4.
№ 177
Кызыл хоорай.

«Хереглел бараанныарының чамдык хевирлеринге өртектер тургузарының чурумун өскертир дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың март 7-де № 141 доктаалын удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 1992 чылдың ноябрь 10-дан эгелеп флягага куткан кудуп садар сүттүң (ГОСТ 13277-79) үүрмектеп садар өртээн 1 литрииниң 3,2 хуу үстүүнге — 6 рубль, 2,5 хуулуунга — 5 рубль, 1,5 хуулуунга — 4 рубль кылдыр бадылаар.

2. Бо доктаалды күштүг болдуруп киргени-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июль 30-де № 86 доктаал-биле бадылаан сүтке өртектерни күш-чок деп санаар.

Ш. ООРЖАК.

МАЛ ЧЕМИ ЭВЭЭШ. КУДУКТАР АЖЫЛДАВАС

Чаа-Хөл районда «Найырал» совхоз кыштаглаашкынче долузу-биле кирген. Ажыл-агый бо чылын 19 муң хойну, 420 саар инекти, 240 баш сарлыкты, 328 чылгыны болгаш 27 баш тевени кыштагладыр.

Бир эвес сүт-бараан фермазын алыр болза, бо хүннерде бир инектен ортумаа-биле 3,5 килограмм сүттү саап ап турар. Ол дээрге Шагаан-Арыгның сүт заводунче ажыл-агый хүн бүрү 800 килограмм хире сүттү дужаап турары ол-дур. А бир эвес эрткен чылдың бо үезин алыр болза совхоз хүнде 1 тонна хире продукцияны дужаап турган. Сүт саалдазының эвээжеп турарының кол чылдагааннарының бирээзи — малдың чемгерилгезин организастаарында четпестер. Чижээлээрге, ажыл-агый бо чылын силосту болгаш өске-даа мал чемнерин элээн курлавырлап-даа алган болза, малдың чемгерилгезин хандырып шыдавайн турар. Ферманың инектеринге болгаш молдургаларга силос сөөртүп бээр доктаамал автомашина болгаш трактор чок, ону чүдүрер транспорт база чок болуп турарындан инектер хоолулуг чем чивейн турар. А берип турар мал чеминиң шынары база куду. Бо хүннерде ферма инектерни тургузу азырап эгелээн.

Чогум мал чеминиң белеткелин алыр болза, элээн чем курлавырлаттынган. Совхоз бо чылын 3514 тонна сиген белеткээр тургаш, бо хүннерге чедир 2260 тонналы кылган, 2200 тонна сенаж белеткээрин долузу-биле күүсеткен. А саван белеткели дүжүт ажаалдазы узамдыкканындан элээн саадаан, амгы үеде чүгле 300 тонна ажыг саван курлавырлаттынган. Ол ажылдарны ам уламчылап, ховуларда саванны белуп, удур пресстеп турар. Силосту ажыл-агый 4000 тоннаны оңгарларда урган. Ол дээрге планда көрдүнгенинден 260 тонна хөй болуп турар. Ындыг-даа болза, ону дыка хөй деп чугаалаары берге. Чүге дизе мурнувуста кончуг шыңгыы кыш келген дээрзин уттпас ужурлуг бис. Ажыл-агыйның кол зоотехниги Александр Кыргысович Чигденнип тайылбырлап турарын ёзугаар алырга, ферма чанында оңгарларда ам 2 муң тонна силос бар. Саванны шөлден фермаже удур сөөртүп турар. Бо хүннерде ферма чанында 100 тонна хире сигенни база эккелген. Шанчының ховуларында дүжүт ажаалдазы чаа доозулган. Ажыл-агый ам мал чемин сөөртүп эгелээн.

Совхозтуң бүгү малчыннары кыштагларында көжүп келген. Кыштаглаашкынга удур белеткелди чүгээр чорудкан. Ам Шанчыда бир кодан хой кажаазының кырын дуглап турар болгаш Саргол деп черде малчын коданда сакманчылар чурттаар бажыңның түдүүн доозуп турар.

Кудуктар талазы-биле байдал элээн нарын болуп турар. Шанчы салбырында коданнарның суггарылгазын хандырар ужурлуг 3 кудуктуң чүгле чаңгызы ажылдап турар. А Аргалыктыда 4 кудуктуң чаңгызы-даа ажылдавас. Ынчангаш ол черже сугну суурдан чедирип, 25 километр черге улуг чарыгдалдарны үндүрүп турар. Кудуктарның кол үрелип турар чылдагааннары — суг сордурар насостарның үрелгеш, ону баш удур кылып септээр арга чок болган.

Малчын коданнарның дыка хөйүнде чырык амга чедир киирттинмээн. А ону дарый кылыр дээрге, трансформаторларда бар турган маслону шуптузун оорлап, кудуп аппарган. Совхозтуң удуртулгазы, инженер-техниктиг ажылдакчылар ону баш удур тыптынып, кылыр талазы-биле тодаргай хемчеглер албаан. Ол дээш малчыннар амгы үеде чырык чок коданнарда чурттап орар. А Сарголда чырык шуут кииртинмээн. Ону кылырын келир чылда планнап турар. Ындыг-даа болза, маңаа база-ла хөй акша-төгерик, чарыгдалдар үнер апаар. Айтырыгны шиитпирлээри ындыг-ла белен эвес дээрзин сагындырып каары артык эвес.

Малчыннар бо чылын малга сиген курлавырлаар талазы-биле элээн ажылдаан. Кодан бүрүзүнде ам ортумаа-биле 3-8 тонна чедир сиген чедиртинген. Чаңгыс чылдыг сула саванын Шанчыда болгаш Белдиң ийи бригадаларында шаа-биле үлештир чедирип турар.

Ажыл-агый ам бо чылын төрээн, деңгели кошкак хураганнарны болгаш баштайгы удаа төрүүр хойларның чемгерилгезин эки организастаар дээш хемчеглерни ап эгелээн. Сула эдержилгени болгаш тарып боозадылганы барык кодан бүрүзүнде чорудкан.

Ниитизи-биле алырга, ажыл-агыйда бо чылын бар мал чеми кыш ажарынга дөмейле четпес. Ынчангаш совхозтуң удуртулгазы специалистер бар аргаларны ажыглап, орнажылганы-даа болза организастап тургаш, сигенни, саванны болгаш суланы амдаа курлавырлаар дээш хемчеглерни ап эгелээн. Чүге дизе, мал чеминиң эвээш болганының ужурундан эрткен чылын дыка хөй чаш хураган база хой, бода мал өлүп хораан.

Амгы үеде совхозтуң сүт-бараан фермазында инек кадарчылары болгаш өске-даа ажылчыннар, специалистер чедишпейн турары дүвүреңниг. Мал оорлаар чорук үргүлчүлеп турар. Ылаңгыя ферманың инектерин болгаш молдургаларын эвээш эвести алыскан.

Малчын чоннуң чурттап орарын алыр болза, колдуунда-ла өске черлер-биле дөмей. Хойжуларның айда ортумак шалыңы 3 муң рубль ажып турар, а ферманың кадарчыларының 4 муң хире рубль болуп турар. А саанчылар чайгы үеде сүттү хөйнү саап ап тургаш, айда 4-5 муң хире акшаны ап турган болза, ам сүт эвээжээни-биле холбаштыр ол хире шалыңны албайн турар. Бир эвес малдың чемгерилгезин, оон ажаалда-хайгааралын экижидип, зоотеринарлыг ажылдарны чогуур үезинде чорудар болза, сүт көвүдээр, оон шынары экижиир апаар, ынчан ферманың чүгле саанчыларының эвес, харын өске-даа ажылчыннарның акша-шалыңы өзер апаар.

Ам чаңгыс эң берге айтырыг — одалга системазы. Ферманы суурда тургускан чаңгыс төп котельнаяга кошкан турган. Ук котельная эрткен кыжын үрелгениниң түңнелинде суурнуң одалга системазының чамдык черлери доңган. Котельнаяның ам чаңгызы ажылдап турар. Ам соок дүжүп кээрге, чүну-даа ол чылдып шыдавас. Ынчангаш районнуң чагыргазы, күүском котельнаяның ийиги кезээн ажыглалга киирер дээш хемчеглерни ап турар.

Баштайгы хар Чаа-Хөлде шагда-ла чаапкан. Ынчангаш бо берге кыштаглаашкынга удур ам-даа белеткенири, хынамчалыг болуру кончуг негеттинип турар.

Виктор КАРА-САЛ.
(«Шынның» тускай корр.).

ХЛЕБКЕ БОЛГАШ СҮТКЕ ҮҮРМЕКТЕП САДАР ӨРТЕКТЕРНИ УЛГАТТЫРГАНЫ-БИЛЕ ХОЛБАШТЫР ЧОННУҢ ЭВЭЭШ ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ КЕЗЭЭНИҢ СОЦИАЛ КАМГАЛАЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың ноябрь 5.
№ 179.
Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның демдеглээри болза, республикага хлеб болгаш сүт өртээ, Россияның өске девискээрлеринге деңнээрге, чиик боол турган. Энергия курлавырларынга, тараага болгаш өске-даа чиг эт база материалдар аймаанга өртектерниң чаңгыс эвес удаа өскени, а ол ышкаш хлебке болгаш сүтке өртектерниң ылгалын дуглаар бюджет акша-хөреңгилериниң чедишпези хлебтиң болгаш сүттүң өртээн улгаттырарынга чыгаан, а ол ышкаш чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээнге социал камгалалдың немелде акша-хөреңгилерин тыварының эргежок чугулазын болдурган.

Хлебтиң болгаш сүттүң өртээниң өскени-биле холбаштыр база чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээниң социал камгалалын боттандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Экономика министерствозу, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының министерствозу, Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозу, Тыва Республиканың Чазааның чанында Өртектер болгаш өртек доктаадырының талазы-биле комитет, Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы, районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээнге дуза чедирериңге сан-хөө акша-хөреңгилерин тывар талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни ап чорудар.

Чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээнге чарыгдалдарны бир кижиге онааштыр эгидилгениң хүн бүрүде нормазы 0,6 кг хлеб база 0,5 литр сүт кылдыр доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозу, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының министерствозу, Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы, районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының даргалары, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң болгаш өөредилге черлериниң удуртукчулары өг-бүлениң кежигүннеринге азы тус-тус кижилерге хамаарыштыр каттышкан ортумак орулганы барымдаалап, эвээш хандырылгалыг хамаатыларны тодарадыр талазы-биле ажылды организастаар. 1992 чылдың ноябрь 25-ке чедир өг-бүле бүрүзүнүң ай санында орулгазының дугайында декларацияны (билдириишкинни) тургузар болгаш тус-тус кижилерге социал камгалалды көргүзери-биле эвээш хандырылгалыгларның даңзызын тургузар.

3. Өг-бүлениң кежигүнүнге азы тус-тус кижиге каттышкан ортумак орулганы тодарадырының чурумун болгаш ай санында орулганың дугайында декларацияның (билдириишкинниң) хевир-майыын бадылаар.

4. Районнарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргаларының социал камгалал килдистериниң чанынга кижи санынга онааштыр каттышкан орулганы тодарадыры-биле социал камгалалдың 2-3 кижи (Кызылга — 5-6 кижи) штаттыг дүрген дуза албаннарын организастаар. Оларга ажылдаар оран-саваны база неделяда үштен эвээш эвес катап транспортту бээр.

5. Девискээрлерниң дүрген дуза албанының дугайында дүрүмнү бадылаар.

6. Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозунга социал камгалалдың дүрген дуза албаннарын акшаландырарынга 1992 чылдың ноябрь-декабрь айларда 1,8 млн. рубльди тускайлап бээр.

7. Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу, Тыва Республиканың Чоннуң социал камгалал министерствозу чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектеринге компенсация төлелгелерин социал камгалал органнарының, районнарның болгаш Кызыл хоорай чагыргаларының, бүдүрүлгелерниң, организацияларның албан черлериниң болгаш өөредилге черлериниң эгидериниң чурумун бир неделя хуусаада тодарадыр.

8. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албаны массалыг информацияның чепсектерин дамчыштыр хлебтиң болгаш сүттүң өртектериниң өскени-биле холбаштыр чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектеринге социал камгалал талазы-биле боттандырып турар хемчеглерни тайылбырлаарын организастаар.

9. Тыва Республиканың Экономика министерствозу, Тыва Республиканың Сан-хөө министерствозу, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырарының министерствозу, Тыва Республиканың Чазааның чанында Өртектер болгаш өртек доктаадырының талазы-биле комитет, Кызыл хоорайның болгаш районнарның чагыргаларының даргалары, социал камгалал албаннары, экономиктиг, сан-хөө, үндүрүг албаннары-биле инструктивтиг чөвүлел хуралды 1992 чылдың ноябрь 10-дан эрттирбейн эрттирер.

10. Бо доктаалдың күүселдезиниң талазы-биле контрольду Тыва Республиканың Чазааның Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызының секретариадынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

РЕВОЛЮЦИЯНЫҢ 75 ЧЫЛЫ

Ноябрьның 7-ниң хүнү — Октябрьның социалистиг Улуг революциязының 75 чыл оюнун хүнү. Октябрь революциязы дээрге, өске чурттарга болгулаан демократтыг революстуг хөделиишкиннерден онза ылгалдыг, делегейге болгаш Россияның улустарының төөгүзүнге, салым-чолунга шиитпирлиг рольду ойнаан, хосталга дээш, тайбың дээш, чептүг чорук дээш деп лозун-биле тиилээн, XX вектиң эң-не улуг, төөгүлүг болуушкуну болуп төөгүге арткан, ажылчын аңгының, тараачыннарның, дарлаткан аңгыларның эрге-ажыы дээш боттанган революция болур.

Өске чурттарның мурнакчы кижилериниң бадыткалы-биле алырга, Октябрьның тиилелгези бүгү делегейге, бүгү чурттарга бодунуң салдарын, ачы-хавыязын боттуу-биле көргүскен. Оон тодаргай чижээн Тываның төөгүзүнден көрүп болур бис.

1914 чылдың апрель айдан эгелээш Тыва Россия империязының составынга бактап кирген. Ол үеден бээр Тываның төөгүзү, чоннуң амыдырал-чурттаалгазы Россияның улустарының төөгүзү-биле, ажылчын аңгының революстуг демиселди-биле сырый холбашканы билдингир болгай. Оон ыңай Тываның девискээринге Октябрьның бүдүүзүнде 10 муң ажыг санныг орус тараачыннар, ажылчыннар (колдуунда тудугжулар), алдын тывыкчылары, бай орус садыгжылар, капиталистиг ажыл-агыйын хөгжүдүп эгелээн баяттаннар чурттап турган.

Чамдык черлерге —Таңдыга, Каа-Хемге, Бии-Хемге, Улуг-Хемге, алдын үүргайларынга, тудуг ыяжы белеткээр черлерге тывалар орус улус-биле кады ажылдап, аар-берге чурттаалганы деңге үлежип, Россияның девискээринге болуп турган болуушкуннарны тыва кижилер орус чонну дамчыштыр хире-шаа-биле боттарынга шиңгээдип, билип алыр аргалыг болганнар.

Октябрьның дорт салдары-биле өскүп үнген Тываның улусчу революциязының чылдарында тыва араттар орус ажылчын аңгының, тараачыннарның база кызыл партизаннарның, кызыл шеригжилерниң боттуг дузаламчы, деткимчезинге дээңгаш, Тываның девискээринге хөделип чорупп турган ак гвардейжилерге болгаш даштыкы интервентилерге (моол феодалдарның, кыдат милитаристерниң шериг күжүнге) удур чепсектиг демиселди калбарткан. Хемчик девискээринге, Таңды эдээнге, Белоцарскиге, Барлашкынга, Оттук-Дашка, Шагаан-Арыг болгаш Чадаана хоогунга, Баян-Колга актар-биле, интервентилер-биле тулчуушкуннар ниити дайзынга удур кады чорудуп турган демиселди херечилеп турар.

Тывага улусчу революцияның тиилелгези болгаш Тыва Арат Республиканы чарлап тургусканы база-ла Октябрьның херээ болуп төөгүге артар. Тыва Арат Республиканың тургустунгени дээрге, үжүк-бижик чок, чүс-чүс чылдарда экономика-даа, политика-даа, культура-даа талазы-биле хожудангай, кошкун араттар революция чылдарынга Октябрьның ачызында бурунгаар депшилгеже чүткүлүн илередип, демиселдиң чылдарында араттарның медерели кажангызындан артык бедип, хосталга дээш, хостуг эрге дээш эчис сорулгазын чедип алырынга революсчу чылдар херечи болган.

Таңды эдээнин Суг-Бажынга чыылдырган бир дугаар үндезилекчи хурал хөй-хөй кижилерниң кичээнгейинге арткан. Кожуун, сумулардан албан ёзузу-биле чаладып келген эрге-дужаалдыг дүжүметтерден аңгыда, оларның аът-хөлүн ажаар, аъш-чемин белеткеп бээр дээш келген хөй санныг араттар, азы өскээр чугаалаарга, ноян, дүжүметтерниң айбычылары, дузалакчылары хуралдың чорупп турганын карак-биле көрүп, кулаа-биле дыңнап турганнар. Хурал ажык шөлге болуп турган. Ынчангаш Суг-Бажының чоок-кавызынга турган аалдарның улузу база-ла хуралдың ажылын хайгаарап, сонуургап турганнар. Оон ыңай С. К. Кочетовтуң партизан отрядының штавы, партизаннар, кызыл шеригжилер, боо-чепсектиг тыва партизаннар база-ла ынчап Суг-Бажынга турганнар болгай. Хоочуннарның сактыышкыннарында хурал боопп турар үеде Суг-Бажынга «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» дижирң тапарылга эвес. Ынчангаш хуралдың хүннеринде араттарның идепкейлиг, сорукдуу база-ла Октябрь сөөлүндеги чылдарда араттарның мээ-медерелиниң өскениниң, оларның политиктиг кижизидилге алганының херечилээн.

Бирги Улуг хуралдың ажылы доозулган соонда, бо-ла девискээрге О. Күрсединиң башталгазы-биле революстуг нам тургузар сорулгалыг баштайгы «угудар намызының оргбюрозу» үндезилеттингени база-ла таварылга эвес болган.

Улуг хуралдан хүлээп алган Таңды-Тывазының Улусчу Республиказының баштайгы Конституциязы, Төп Чөвүлелди (чазакты) томуйлап чарлааны, төп болгаш чер-черлерге эрге-чагырганы чаартып эде организастаары дээш оон-даа өске хуралдың шиитпирлери феодал тургузугнуң үндезинин чуура шаап эгелээриниң эгезин ынчаар салганы ол. Ол чүл дээрге совет тургузугнуң эге базымнарын үлегерлеп, таныжып эгелээриниң сорулгазын салып эгелээни ол.

Бүгү-Тываның 1921 чылда болуп эрткен Улуг хуралы тыва кижилерниң оон соңгаарты хостуг болгаш депшилгелиг хөгжүлдезинге төөгү талазы-биле ужур-дузалыг эргилделиг болуушкун болуп арткан. Октябрь революциязының дорт салдары-биле Төп Азияга чаа улус-демократтыг күрүнениң тургустунгени хурал чарлааш, улусчу революцияның тиилелгезиниң чаалап алыышкыннарын бодунуң бир дугаар Конституциязынга хоойлужудуп бадыткааш, чурттуң моон соңгаарты хөгжүлдезиниң оруун үндезилеп салган. Оон-биле кады Совет Россияның хөй националдыг акы-дуңмалышкы улустары-биле кожа-хелбээ чурттаалганы, найыралды, кады ажылдажылганы улам-на быжыглаарының болгаш сайзырадырының сорулгазын салган.

20 чылдарда, кажан үжүк-бижик чок турган үеде безин, билдинмес тыва авторлар Октябрьны алдаржыткан, Октябрьга тураскааткан ырыларны, шүлүктерни сес чокка чогаадып, чон ортузунга таралып, нептередип, улустуң аас чогаалының бүгүле чогаалдары болдурганы билдингир. Чижээлээрге, 20 чылдарның эгезинде тыптып келген улустуң ырыларын «Кайгамчыктыг Интернационал», «Очалаңдан кедилерин» дээш өскелер-даа бүгү Тывага нептерээн турган:

Очалаңдан кедилерин
Орус арат айтып берген,
Октябрьның хувискаалын,
Ол-ла черден делгереткен—

ол ыры мынчаар эгелээр турган.

Октябрьның сөөлүндеги чылдарда 1944 чылга чедир Тываның төөгүзү, тыва улустуң ажыл-херээ тускай хамаарышпас күрүне болуп турган-даа болза, бүгү байдалдар-биле хөй миллион, хөй националдыг совет улустуң төөгүзү-биле тудуш холбаалыг хөгжүп, сайзырал амыдырал-чурттаалганы чаа ёзу-биле чаартып, хөгжүлдезинге төөгүлүг чедиишкиннер чедип алдынган. Тыва социалистиг шилип алыышкынның оруу-биле хөгжүп орган.

1944 чылда Тываның төөгүзүнге мырыңай чаа үе-чада эгелээн.

Владимир ОЧУР.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

Октябрь 10— Милиция хүнү

Бөгүн чаа-ла четче-менди турган чүвениң даарта кам чокка узуткаттынып каары билдинмес апарган үе-шаг кырывыста дүшкен чүве-ле болгай. Ынчангаш бо чылын милицияның байырлалы хевээр арткан бе дээрзин Тыва Республиканың иштики херектер сайыды В. Б. Кара-Салдан бо айның эгезинде телефон дамчыштыр сонуургап айтырган бис. «Милиция байырлалы бар-бар, хевээр арткан. Ону мурнунда ышкаш, ноябрь 10-да демдеглээр бис» — деп, Владимир Бораевичиден бүзүрелдиг бадыткал алгаш, «Бурган өршээ, чүү-даа бол, бистиң дыжывысты камгалап турар кижилерниң профессионал байырлалы менди-чаагай артып калган-дыр. Оларга байыр чедирбес болза, кымнарга байыр чедирер боор» деп бодал бисти өөрткен.

Эргиде, ачы-хавыяалыг үелерде кудумчуга шагдаа хептиг кижи көргеш-ле, бүдүү оваартынып, анаа-ла сестип каап, оларны бар шаавыс-биле хүндүлээр чораан бис. Ам ындыг сагыышкынның изи-чыды-даа чок калган, милиция ажылдакчыларын хей черге буруудадыр-даа чыгыы бис. Ынчалза-даа бистиң кайы-бирээвис кандыг-бир бергеге (оорлатканда, базындырганда) таваржы берген болза, дөмей-ле «төрээн милициям, мени камгалап көр» деп ээрежип чанны бээр бис. Кандыг-чүү-даа бол, бистиң милициявыс бисти камгалаар. Ынчангаш профессионал байырлалыңар-биле изиг байыр чедирдивис. Кандыг-даа хай-халап силерниң чаңгыс көрүжүңерден-не чайлап чорзун!

ХООРАЙДА ЫРЖЫМ ЭВЕС

Кызыл хоорайның милиция ажылдакчылары ээлчеглиг хайгааралче үнер дээш, кым кайнаар баарын хуваажып, дугуржуп турлар. Рынокче шилчилгениң үези-дир. Ынчангаш садыг-саарылга калбаргаш, барааннарның өртек-үнези хемчээл чок өскен, ажыл чок улус көвүдээн. Оон түңнелинде оорлаашкыннар, кем-херек үүлгедир чоруктар өзүп турар. Бо айтырыгларның чидиг тургустунуп турары-биле милицияның хайгаараар, кылыр, истээр ужурлуг ажыл-ижиниң хемчээли улам өскен.

Оларның чугаазын дыңнап чоруй, Кызыл хоорайның иштики херектер килдизиниң даргазының оралакчызы Валерий Николаевич Конгарга ужуражы бердим:

— Бистиң хоорайның иштики херектер килдизинде эвээш эвес кижи бар. Оларның бирээ-ле шуптузун ажылынга кызымак деп үнелеп болур. Хайгаараар, истээр ажылдарның хемчээли дыка өскен болгай. Ол дугайын бистиң ажылдакчыларывыс-биле чугаалажып көрүңер. Милиция ажылдакчылары чамдыкта айыылдыг-даа чүүлдерге таварышкылаар-дыр —дээш, элээн каш ажылдакчыларын ол адаан.

Хоорайга болгулаан кем-херектерни истээриниң талазы-биле ажыл чорудар салбырның удуртукчузу Иван Григорьевич Пролыгин ажылдакчылары-биле кады истеп турар херектерни чугаалап эгеледи:

— Чоокта чаа Кызылда дөртен бир дугаарлыг магазинче бөлүк оорлар кирген. Ынчан милиция ажылдакчызы Баянов Шолбанның удуртулгазы-биле оорларны тудуп алган. Оон элээн каш бажыңнарже кирип, эт-сеп, аъш-чем аймаан оорлааннар база туттурган. Кызылда Полевая кудумчузунда 54 дугаарлыг бажыңның иштин оорлаан улусту база туткан. Улустуң карманын, сумкаларын ужээрлер ам-даа бар.

У. Иргит дээр бир оор кижи сес муң рубльдү карманындан апкан. Ол база туттуруп алган. Эзирик чокшуп, бижектешкеш, бот-боттарының кырынче чууй кагжып турарлар база бар.

Милицияның капитаны Наталья Түлүшовна Седен-оолга ужуражы бердим. Дүне дежурныйлаар бөлүкте ол ажылдап турар:

— Оорлар бисте көвүдеп турар. Кызылда чеди дугаарлыг аъш-чем магазининче бо дүне оорлар киргеш, саржагны, консерваларны, прянниктерни алгаш барганын ам истеп чорупп тур мен. Оон ыңай-даа истээр херектерим көвүдээн. Ашак-кадай улус эзирик алгыжып чогушкан. Ашаа иштиг кадайын эттээн. Оон өске-даа кем-херектерни үүлгеткен улусту анаа салбас ужурлуг бис—деп Наталья Түлүшовна чугаалады.

Милиция чериинде рота командириниң оралакчызы Олег Ооржакович Биче бо-ла машинадан каттырып, дүжүп олур. Ротаның ажыл-ижинде каттырынчыг-даа, чамдыкта коргунчуг-даа, эмин эрттир эпчок-даа чүүлдерни оон дыңнаан мен.

Каменистая кудумчузунда 48 дугаарлыг бажыңда боолап турар кижи барын дыңнаткан-дыр. Рота командири Владимир Николаевич Сатаев анаа хончуг дүрген чеде бээрге, боолуг эр кижи ону ийи удаа соора боолаан. Ында өг иштиг чогушкан хире. Шак мындыг берге таварылгада ол милиция ажылдакчызы харын-даа дириг үнген.

— Соксап көр, боонну меңээ бер, оожурга, ынчап болбас, өршээп көрем! —деп-ле тургаш, оон боозун арай деп холга апкан мен. Бодум кортса-даа, кем-херектиң ол үүлгедикчизин дүргени-биле тудуп апкан мен — деп, Владимир Николаевич чугаалап тур.

Милицияның эрес-дидим, харын-даа маадырлыг ажылдакчыларының ажыл-ижин кичээнгейге ап, кем-херектерни болдурбазынче кезээде кичээнгейни салып чоруур улустуң чамдызын-даа болза адап, демдеглээр чүгула: Н. Кузнецов, В. Ишутин, Ю. Монгуш, Ч. Ондар Ю. Лежнин, Т. Хитаришвили, Г. Монгуш болгаш оон-даа ыңай оларның эрес-дидим эш-өөрлерин адап болур.

ЧУРУКТАРДА: милицияның майору Валерий Петрович Чурагашев, хоорайның милиция начальнигиниң оралакчызы Валерий Николаевич Конгар, кем-херектерни истээр салбырның начальниги Иван Григорьевич Пролыгин, хоорайга корум-чурумну тудары-биле ээлчеглиг дежурныйлаашкынче үнер мурнунда.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

ХӨГЖҮМ ЧҮГЕ ӨЖЕ БЕРГЕНИЛ?

Кандыг-бир байырлыг болуушкунну демдеглеп эртирерде, ыяап-ла техника күжүн ажыглаары билдингир болгай. Ону эптиг таптыг ажыглавас болза, хөй чон мурнунга эпчок таварылгалар болу бээр. Кызылга болуп эрткилээн чоокку болуушкуннарны сактып кээлиңер даан.

Чижээ, ылыктыг Далай-Ламаның Тывага бир дугаар келгени-биле холбаштыр түмен чон чыылган улуг байырлал театр шөлүнге эртип турган үеде, классиктиг тыва танцы «Элдек шыңгыраашкыны» ойнап турда, хөгжүм херектен өжүп калган. Улус ындыг чүве манавайн турган болгаш ала-хөннүнде чожуп, эпчоксунуп берген.

Техника-биле чүү-даа болу бериш болур-ла ыйнаан, ынчалза-даа мындыг харысалгалыг үелерде ону кылаң-тас кылдыр белеткеп, шак дүшпезиниң магадылалын тургузуп алыр ужурлуг турган. Ылыктыг Далай-Лама кээп чорда, соң албан ёзунуң аян-чорууң кырылар дээш даштыкыдан эвээш эвес санныг журналистер кээп чораан болгай. Оларның аразында кандыг-даа кижилер бар ындыг таварышкынны олар боттарының солуннарынга радио, ТВ-зинге кандыг-даа көрүш-биле бижип, ырлап каап болур. Тывалар техниказын безин орта ажылдадып шыдавас деп бодал оларга артып калза бистиң ады-сывыска эпчогу кончуг ышкажыл.

База бир таварылга — Кызыл хоорайга арагалаашкын-биле демисел чорудулгазының дугайында чугаалажыг-чыыш үезинде болган. Ынчан чырык өже тыртып калган болгай. 25-30 минута соонда, улус манаашкыннаа шыдажырап, телеп чорда харын-даа чырык хып келген. Ынчан чүге электри чырыы өжүп турганын ыылдагаазын хоорай [illegible] ажылдакчызы А. А. Асташовтан тодарадып айтырган мен. Бир черге улуг [illegible] турда, шагда-ла ол болган деп ол тайылбырлады.

Бо тайылбырдан ап көөрге, мында кандыг-даа кара өш-биле кылган хоралакчы чорук чок болуп турар. Анаа-ла чүвениң дүш болуп таваржы бергени ындыг хире.

Бо чылдың ноябрь 2-де Тыва Республиканың Күрүне туттун көдүрериниң байырлыг ёзулалы болуп турда, баштай хелчок онза, туруушкун чокка чиртиледир ырладып турган хөгжүм, туктуң азып турарының кончуг харысалгалыг үезинде, көөргенчи аажок кылдыр өжүп баады барган. Анчыын, хоранныын чүү дээр!

Мындыг байдалдарда чамдык кижилерниң сагыжынга, шынап-ла, өжегээр ынчап турар деп бодал чайгаар кирип кээри магат чок. Чүге-ле улаштыр-улаштыр ынчаар таваржып турарыл? Кижи бодаарга, баштайгы таварылгаларның кичээндиригни үндүрүп, техниканы кончуг эки байдалга тудуп катап-катап хынап алыры чүгула болгай. Ынчалза-даа бо талазы-биле харысалгалыг кижилер боттарының ажыл-хүлээлгелеринге чүден артык салаартай хамаарылгазын көргүскен-дир. Чүге ындыгларга хамаарыштыр сагындырыглап кылып, техниканың шак дүжер чоруктарын болдурбазының талазы-биле шиңгыы хемчеглерни албас чүвел? Ажылын орта билбес кижилерни кончуг харысалгалыг үелерде ол шыырак специалистер-биле солуп каапса?

Оларның өөдежок, багай ажылының ужун чон ортузунда чырык, хөгжүм өже бээри—кара өш-биле кылып турар бузуу үүлгедиглер кылдыр сагындырып, ызыы-бүрү дамчыыр чугаа-домактарны тывылдырып турар.

Надежда ЭРГЕП.

ВЛАДИМИР КАРА-САЛ:

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГЕНИМНИ ИЛЕРЕТТИМ

Бо чылын милицияның тургустунганындан бээр 75 чылы болур. Милиция ажылдакчыларының профессионал байырлалы бо чылдың ноябрь 10-да болуп эртер. Ынчангаш ИХМ-ниң парлалга албаны Тыва Республиканың иштики херектер министри Владимир Бораевич Кара-Сал-биле ужурашкаш, интервьюну алган.

— Владимир Бораевич, профессионал байырлалыңар-биле силерге болгаш республиканың бүгү милиция ажылдакчыларынга чаагай чедиишкиннерни күзевишаан, байыр чедирип тур бис. Ынчаарга «шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» дээри ышкаш, үе өскерлип турар апарган болгай. Амыдыралдың хүн бүрү өскерлип турары-биле чергелештир, иштики херектер органнарының ажылында база силерниң байырлалыңарга хамаарыштыр өскерилгелер бар бе?

— Амгы амыдыралдың берге үезинде иштики херектер органнары боттарының мурнунга салдынган сорулгаларны күүседип турарындан аңгыда, бистиң ажылывыска өскерилгелер, чүгула сорулгалар бо-ла тургустунуп келир. Ынчаарга биске байыр чедирип турарынга милиция ажылдакчыларының мурнундан өөрүп четтиргенимни илередип каайн. Шынап-ла, сөөлгү үеде каржы, уттекчи үүлгедиглерниң саны немежип турар болгай. Харын-даа боо-чепсекти, бижек, балдыны, частыр чүүлдерни безин ажыглап тургаш, кем-херектерни үүлгедип турары чажыт эвес. Бо-ла бүгү кем-херек үүлгедиглерни милиция ажылдакчыларының дүрген, дайынчы белеткелинден, тодаргай төпчүткен эргелеп-башкарылгадан болгаш бүгү милиция ажылдакчыларының чаңгыс аай негелделиг чорууңдан хүн бүрү кызырлыр ужурлуг.

Иштики херектер органнарының ажылын деткиир сорулга-биле Милиция дугайында хоойлу үнген болгай. Ол чорук милиция ажылдакчыларының эргелерин болгаш хүлээлгелерин бедиткен. Милицияга албан-хүлээлге эртирериниң дугайында немелде киирген. Ылаңгыя алды дугаар кезекте милиция ажылдакчыларының социал камгалалын болгаш эрге-хоойлу магадылалын хоойлу ёзугаар дүрүмчүткени чаа чүүл болуп турар.

«Россия Федерациязының иштики херектер органнарын быжыглаар дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1992 чылдың июнь 20-де хүлээп алган доктаалы иштики херектер органнарынга ажылдаар кижилерниң санын өстүрерин база көрүп турар. Чуртка 1992 чылда 43 муң кижи милиция шугумунга ажылдап турган болза, 1993 чылда Россия Федерациязынга 59 муң кижи чедер. Бистиң республикага 202 кижи санын берип турар, оларның иштинден хоорай, район органнарынга 162, ИХМ-ниң аппарадынга 40 кижи ажылдаар.

Кижи санын өстүрүп берип турар чорук болза, экономиктиг үүлгедиглерге, хөй кижи кержикчилиг кем-херек үүлгедиишкиннеринге, истелге, кеземче херээ чорударынга, эксперт-криминалистиг болгаш дежурный кезектерге, милицияның өске-даа албаннарынга кижилерни немээш, кем-херек үүлгедиглеринге удур демиселди күштелдиреринче ол угланган, оон-биле чергелештир материал-техниктиг байдалды экижидерин база көрдүнген. Бо чорук иштики херектер органнарының кем-херек үүлгедиглеринге удур ажыл чорударынга ажыктыг талазын көргүзер апаар.

— Республика девискээринде корум-чурумнуң байдалынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Владимир Бораевич?

— Өртектерниң ай-хемчээл чок өзүп турары, чамдык кижилерниң оруулга киирип алырынче угланган ажылдаты экономика талазы-биле хажыдыышкыннар, хоойлу-дүрүм сагыырын кудулап турары республика иштинге нарын берге байдалды тургузуп турар апарган. Ынчалза-даа корум-чурумну сагыыр, хоойлу-дүрүмнү хүндүлээр талазы-биле ажыл чорудтунуп турарын айтыр апаар.

Россия Федерациязының чамдык черлери-биле деңнээрге, бистиң республикада кем-херек үүлгедиглери эвээжээн дээрзин демдеглээри чүгула. Оон-биле чергелештир республиканың девискээринде кижилерниң амы-тынынга хора чедирер аар кем-херек үүлгедиишкиннери 6,1 хуу кызырылган. Оон иштинде өлүрүкчү, күштеп-хүчүлээр, аар кемдээшкиннер кылыр үүлгедиглер кескүзү-биле эвээжээн. Ол ышкаш кудумчуларга, хөй-ниити черлеринге кем-херек үүлгедир чоруктар кызырылган. Өрт айыылының саны кудулаан.

Ындыг-даа болза бо чылдың тос айларында Улуг-Хемден, Эрзинден аңгыда, бүгү районнарда кем-херек үүлгедиишкиннери өскен. Он айлар дургузунда 9128 кем-херек үүлгедиглери бүрүткеттинген, эрткен чыл-биле деңнээр болза, 9,8 хуу хөй болуп турар. Ылаңгыя Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга база Тес-Хем районнарда кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны көвүдээн.

— Оорлаар чорукка удур ажылга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Владимир Бораевич?

— Оор кем-херек үүлгедиглерниге хамаатыларның мурнунда күрүнениң, хөй-ниитиниң, кооперативтерниң, хууда кижилерниң өнчү-хөреңгизин оорлаар чорук хамааржыр. Шынап-ла, оорлаар чорук республикада дүвүренчиг болуп артышаан. Он айның дургузунда оор кем-херек 60,8 хуу өскен. Күрүнениң болгаш хамаатыларның хууда өнчү-хөреңгизин оорлаар чорук арбыдап бар чыдар. Оон иштинде чурттаар бажыңнарының эт-сеп оорлаашкыны 6,8, мал-маган оорлаашкыны 62,2 хуу өскен.

Республика девискээринде мал-маган оорлаар чорук көвүдеп турарын айтыр чүгула. Эрткен чылын 504 мал оорлаан турган болза, бо чылдың ол үе-биле деңнээр болза, 271 мал оорлаан, азы 55,3 хууга өскен. Оорлаткан малдарның [illegible] районнарга бүрүткээн. Ылаңгыя Бии-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чаа-Хөл районнарда мал оорлаашкыны хөй болган. Ол-боо болгаш соок чепсектер ажыглап турган кем-херек үүлгедиглер [illegible] турарын болбас. [illegible] кем-херек үүлгедиглериниң [illegible] херектерниң [illegible] болза, 590 болган, оон [illegible] 7,2 хуу [illegible]. Шак ындыг кем-херек үүлгедиишкиннери Улуг-Хемге 44,4, Барыын-Хемчикке 45,5 хуу өскен.

— Бо чылын республиканың милициязы ажылында [illegible] дүвүренчиг, хөй чарыгдалдыг, шуудеглиг болган кем-херектерни илереткен? Эрес-дидим [illegible] силер, [illegible]?

— Чоокта чаа болган Тыва Республиканың Дээди Совединиң чөлээчүзү В. П. Яшкинниң өлүрүкчүзүн [illegible] кижилер угаан болгаш. Ол аар кем-херек үүлгедиглерниң илередип тывары-биле Кызылдың иштики херектер [illegible] прокуратура ажылдакчылары, ИХМ-ниң милиция полковниги Илья Николаевич Товарыштай удурткан тускай бөлүү шудургу ажылдады.

Машина-балгаттыг, боо-чепсектиг кем-херек үүлгеткен кижилерниң тывары-биле Улуг-Хем, Таңды, Бии-Хем кожууннарының [illegible] милиция ажылдакчыларының [illegible]. Милиция ажылдакчыларының [illegible] Ол кем-херекти үүлгеткен кижи Кызыл хоорай [illegible] моон мурнунда шииттирип чораан кижи болган. Ол кем-херекти [illegible] болуп турар.

Өске бир чижек. Октябрь эгезинде Кызыл хоорайның [illegible] ажылдакчылары [illegible] районнуң милиция ажылдакчылары дүрген, шиитпирлиг ажылдап кирген. Оларның аразында милиция майорлары Евгений Михайлович Анжиганов, Александр Георгиевич Горков, Юрий Анай-оолович Ховалыг, милиция капитаны Владимир Аракчаевич Хертек болгаш өскелер-даа удур ажылдыг чоруктарының тургузуп, боо-чепсектиг кем-херек үүлгедикчилерни Ангар бульварынга тудуп алган. Олар интернационалдыг бөлүк болган, оларның аразындан үш кижи моон мурнунда шииттирип чораан. Баштай олар күш дөгеп, удурлавыжып оралдашкан-даа болза, милиция ажылдакчыларының [illegible] тырбаан. Амгы үеде истелге чоруп тур.

— Профессионал байырлалы таварыштыр республиканың милиция ажылдакчыларынга чүнү күзээр силер?

— Милицияның тургустунганындан бээр 75 чыл оон ажылдакчыларынга бүгү талазы-биле чедиишкиннерни күзээр мен, изиг байырны чедирип тур мен. Ол байырлал-биле чергелештир чаңгыс чер-чурттугларымны, шупту тыва чурттакчыларымны [illegible] амыдыралын [illegible] күзээр мен.

Интервьюну ИХМ-ниң парлалга болугунуң инспектору Азиана КУУЛАР алган.

САРЫННАЛ

Новелла

Дээрниң хиндиинде бичии-даа хир чок, хөөредип чугаалаар болза, чүлгүп каан көрүнчүк дег арыг, кылан деп болур. Оң ай. Сыг дээр сырын безин чок, уяң, чымчак күскү хүннер шонуп турган. Ырак тандылар баштарында хар чаапкан-даа болза, шынаада чылыг хевээр, онзагай «аажылыг» күс.

Унунда көзүргей чөвүрээ-даа чок, кеңгүс аныяк дыт алаак черде херээ үнген. Сырын, салгын чок-даа болза, оон будуктары «түлеп» каапкан: хүнзүг, алдын инелерзиг бүрүлер черде чыткылаан.

Сарыг дыттың чочагайын
Сайлык, хөкпеш кайын төдер.
Сактып чораан бодалымны
Сай-ла өөрүм кайын билир.

Чимисмаа дыттан дыызыг куспактанып, чаагын унунга дээрткеш, улаштыр оожум үн-биле бадырган:

Бора дыттың чочагайын
Бора-хөкпеш кайын төдер.
Бодап чораан бодалымны
Бодум өөрүм кайын билир.

Аныяк кыс хөрээн хозадыңнык тыңгылааш, чаактарында суг чинчизиг чаштарны адыжы-биле чоткулаан. Оон катап чаагын дытка дээрткеш, чугааланган:

— Күскү сырыннал — хүннээрексиг күжүр боттуң күзелдери хүн үнер чүкче хостуг чоргаар ужуксун-на! Ол чүкте мээң ынак эжим ыдык шериг албанында. Чагааларын чаныган сайлык күш дег ужуп кээп туру. Харыы чагаалар хартыга дег кылыйты. Ийе кайывыс-даа ынак бис. Ыракка ынакшыл каңналыр. Ам бир чыл болгаш чедип кээр сен, аа, экизин!

Чаактарында эжеш ийи чараш сыртылаашта бир-ле эки чүвени оштаазыг ойбаннаан. Чагырга чок чалыы чүрек улам шапкыланган. Күскү шапкын хемниң саарыглары дег доктар-моондак-даа билбес онзагайын. Сарынналдыр саамчаан сөстер база катап саарылган:

— Ийе, кайывыс-даа ынак бис. Ынакшылга шынчы чорук — ынанныштыг чуртталга ол. Кайывыс-даа аңаа бүзүрелдиг бис. Энир чылын күзүн манаа, бо сарыг дытка байырлашкан бис. Херечи ол. Бо күс база өскерлиш чок, онзагай күс ышкажыл, уттур ужурум-даа чок. Мен-даа, сен-даа ындыг бис...

Эргеленип, чассаан чүве дег, Чимисмаа дытты улам ханы таалал-биле сүйбагылаан. Ынаар ырак эвесте саасқан кыстың сеткилин таалаанзыг:

— Сайн, сайн! — деп чыжыралып эткен.

— Сайн—экии, чараш ала! — деп Чимисмаа олче хүннээрексиг хүлүмзүрүг-биле көргеш, чугааланган. — Солдат эжикейим сартыын сенээ бээр мен. Адыр, бичии-ле маңа, чараш ала — дигеш, чайтыладыр ырлай каапкан:

Ырда кирген чараш ала
Ынтыынналдыр эдип чорам,
Ынакшыл билбес чүрекке
Ынакшылды шаңнап чорам.
Ынак эжим солдат оол
Ыдык шериг албанында.
Ийи чылдың хүлээлгезин
Идегелдиг баскаш келир.

Карыма ТҮЛҮШ.

АРАТТАР СҮМЕЛЕЖИП ТУР

Демниг саасқан
Теве тудуп чиир.
(Үлегер домак).

Суму чагыргазы, арбаннар даргалары сумуда нам үүрүнүң удуртулгазы-биле араттарны демниг ажылдың эгезинче эвилелдеп киирген.

Араттар хар оруу-биле кожуун кажаазы тудар чыраазын, өргеннерин кезип белеткээш, түс-түс кажаа тудар черлеринге бөдей өглер ышкаш кылдыр оваалагылап алганнар.

Бора-Тайга сумузунуң араттары тудар кажаазын Ак-Оорукчудан куду бадыргаш, Сүт-Хөл сумузу-биле аразында кызыгаарынга улаштырган. Сүт-Хөлдүң араттары Кызыл-Тайга сумузунуң девискээри Инек-Даштың доора кажаага аппарып тудуштурган. Ол кажааларның ачызы-биле араттарның тарып алганы эвээш-биле тараазын, сиген шөлдерин малдан камгалап ап алгалыг апарганнар.

Сүт-Хөл сумузунуң оң ийи дугаар арбанының хуралы частың ортаа айының бир чаада чыылган. Аңаа арбан даргазы эш Сыгыр-оол хуралды ажыткаш, чаңчыга берген аайы-биле улаштыр-ла чугаалап эгелээн:

— Араттарның баштайгы демниг ажылының түңнели шымбай болган. Арбанның араттары кожуун кажаазы тудар чыраа кезип белеткээрин болгаш айыткан черлеринге сөөртүп дүжүреринге эвилелдиг болганнар. Аңаа шылгараан үлегерлиг араттар Алый. Терек алышкылар, Борбак-оол, Шылгаар, Малчын-оол оларның бот-идепкейи өске эш-өөрлериниң хей-аъдын көдүрген.

Кожуун кажаазын хар эрип, чер эрири билек часкы тарылга мурнунда тудуп эгелээр бис. Оңу кылырда быжыг, үлегерлиг, дөрт кур кылдыр өрүүр. Шынары багай «дуруялар дези» дег, мал илдикпес — өде кылаштай бээр, азы арта шурай бээр, чавыс кажааның хереэ чок. Үлегерлиг кажаа өрүүр араттарның үлегерин эдерер ужурлуг. Ол ажылды кылып кирерниң бетинде даартагы хүнден эгелеп кылып бүдүрер тоң чугула ажылывыс шаандакы тараачын араттарның ажыглап чораан бугаларын алгыдыр казып, суун элбедир. Бистиң сумуда ындыг бугаларның даңзызын санап тургускаш, даамылдаар кижилерин суму чагыргазы төлевилеп каан чорду.

Бистиң арбанның араттарының тараа, сиген шөлдеринге ажыглаары-биле кирип турар бугалар: Артыы-Тал, Улуг-Күзег, Узун-Суун, Оваа-Сайының бугалары хамааржып турар-дыр. Ол бугаларның даамылдарын суму чагыргазындан төлевилеп көргени мындыг: Артыы-Тал бугазының даамылынга — Малчын-оолду, Улуг-Күзег бугазынга — Шылгаарны, Узун-Суун бугазынга — Борбак-оолду, Оваа-Сайынга — Ой-Таны дээн-дир — дээш, арбан даргазы чугаазын дооскаш, арбанның араттарында сүмезин чугаалаар кижи кымыл деп айтырган.

Хоочун арат Оргаадай ирей туруп келген:

— Сүмемни кииреринниң мурнунда, угаазылап билбейн турар чүвемни илередип ап көрейн: бистиң арбанның чамдык араттары Дөрт-Терек бугазын база ажыглап турарлар болгай. Ам ол черлерин олар ажыглаарлар бе, ук буганың даамылынга кайызын төлевилээн туржук ирги? — деп айтырыг салган.

— Дөрт-Терек бугазын шаанда дезеп үндүрерде, Калгылчак, Калбак-Кулак алышкылар казып бадырган чүве-дир. Ам ол буганың төөгүзүн эки билир, чыл бүрү суун бадырып, ажыглап чоруурун угаазылап көргеш, Калбак-Кулак ашактың улуг оглу Даргаа-оолду томуйлаан чорду ийин. Ол бугадан суггат ажыглап, оон шөлдеринде тараа тарып турар араттар буганы кылчып турган, ажыглавайн каан ийик.

— Охаай, суму чагыргазы буга даамылдарын конкуртла шын төлевилеп кылганы-дыр. Бистиң арбанның ажыглаар бугаларының даамылдарында шаандакыдан туралар ада-өгбелери-биле кады ол бугаларны дезежип, казып бадырыжып, ажыын көрүп өөренген, билир араттарны айыткап, ужурун үндүргени черле мун-дүр эвес-пе. Ол төлевилел-биле чөгүжар-дыр мен — дээш, чедүрүп-чедүрүп, серге сегели дег көк салын сыйбагылааш, хап иидиниң унундан хола баштыг сөөскен даңзазын ужулгаш, олуруп алган.

— Медерелдии-биле угаазылап, кара херек-биле дүүштүр бодап, сүме кадарымны илергейлеп көрзүмзе кандыгыл — деп чугааланмышаан, арат Шылгаар туруп келген:

—Тоң шыны-биле чогумчалыын илередир болза хар чүм, шанак оруу узулбээнде даартадан эгелеп дем кадып тургаш, буга дезүнге даш чыыры черле ужурлуг апаар-дыр. Дашты чыырда Ак-Бугазының дезүнге чыыр. Оңу Чес-Булуң суундан чарып бадырар эвеспе. Артыы-Тал, Улуг-Күзег, Узун-Суун, Оваа-Сайының бугаларының кытти дезү база ол-ла болгай. Ындыг болган тээзэле Ак-Бугазының дезүнге дош кыры-биле калбак сапжын кулаш, бедии турган кижиниң эгин бажы чедир даш моондактан чыгза-ла чогуур-дур ам. Өске бугаларны хар эрий-даа берзе, чыраадан кескеш, шарларга чүдүрүп тургаш, бугалар дестерин кежир өргеннерден кадагылааш, шывырак кажаадан аргып тургаш, кылып ап болур-ла болгай — дээш, кезек ыыт чок туруп-туруп олуруп алган.

— Улаштыр угаазылап, сүмезин кадар араттар бар ирги бе? — деп арбан даргазы айтырыг салырга, Терек ашак олурган черинден-даа турбайн, хөрээн киргиткейн-дир чедүре зарак:

— Буга дезүнге чыыр дашты алыр черин база магадылалдыы-биле сүмележип-ле алганы чогумчалыг болбас бе, ам? — деп немей тыртып каан.

Араттарның киирилгээн саналдарын чаңгыс аай бүдүрүмчелиг дугуржулга болуп, чогумчалыг болганын илергейлеп, арбан даргазы түңнелин кылгаш, хуралдың хагдынганын чарлаан.

Аваа МОНГУШ,
Кызыл хоорай.

ААДАҢ
Дыштаныр хүн арны

Сонуургактарга

УЛУГ ТАҢМА

Моолдуң күрүнезиниң кол таңмазын көдүрери белен эвес — ооң деңнези 5 килограмм ажыг. Оңу бодун кылырынга болгаш шыгжаары ыяш хааржакты каастап кылырынга чеди килограмм ажыг арыг мөңгүн ажыглаан. Таңманың кол кадагалакчызы Моолдуң президентизиниң канцеляриязының эргелекчизи Ч. Даш-дэмбэрэл боop турар. Моол күрүнениң кол таңмазы дөп-дөрбелчин хевирлиг, ооң иштинде чурттуң чаа сүлдезин сиилбип чураан. Таңманың тудазын тоолчургу пар хевирлиг кылдыр кылган. Оон аңгы бүгү таңмаларга — президентиниң, чазактың, министерстволарның болгаш эрге-чагыртганың түс чер органнарының таңмаларынга чурттуң сүлдезин чуруурун хораан.

ЭҢ УЛУГ БЛИН

Делегейде эң-не улуг блинни Мурнуу Африка Республиказа Блумфонтейн деп хоорайның чурттакчылары чиген. Ол чок дээн блинни быжырарынга 2650 кг ажыткан далган, 23 тонна каң (оңу быжырар сазазынга), 42 баллон иштиг газ болгаш көдүрүр дөрт кран негеттинген. Ажыткан далганың белеткээринге 4 муң дагаа чуургазы, 640 кг далган, 320 кг маргарин, 55 кг чигир, 30 кг дрожжи, 4,5 кг дус болгаш 1400 литр сүт херегленттинген. Ол дугайын Кейптаунның «Ю» деп сеткүүлү санап, бижээн. Ол бүгү эки турачы дузалажыкчылар хуунар-биле цемент хоюдар хоюдукчуга куткан. Оортан хоюдуп каан далганны хоолайлар дамчыштыр 12,55 метр диаметрлиг тырыкы сковородаже дамчыткан. Гиннестиң рекордтар номунче киир бижиткен ооң мурнундагы эң улуг блинни Голландияга быжырган турган. Бо чаа эң улуг блинниң хемчээли оортан 2,5 метр улуг.

Ийи өрт өжүрүкчүлери краннарга көдүртүп алгаш швабралар-биле үстү сковородага чаггаш. Оон соонда хоюткан далганы куткан соонда, блинниң хыры база чедиштир быжсын дээш дөрт кранның ачызы-биле сковороданың кырынга улуг каң халыпты эккеп салган. Сковороданы изидеринге ийи тонна газты өрттеткен.

Ол блинни сатканындан кирген орулганы ядамык өг-бүлелерниң уругларынга бээр кылдыр дамчыткан.

СҮРЭЭДЕНЧИГ САННАР

Делегейниң хамаатылыг ужар чуул организациязында 164 чурттар кирип турар. Ол организацияның дыннатканы-биле эрткен чылын самолеттарга озал-ондактар болганының түңнелинде 1038 пассажир өлген. 1991 чылда эң улуг самолет халавы Сауд Аравиязынга июль 11-ге болган. Аңаа андарлып дүшкен АС-10 деп самолетка 247 пассажир болгаш экипажтың 14 кежигүнү чораан. Олардан чаңгыс-даа кижи диргер үнмээн.

«ОЛ ШЫНЫН ЧУГААЛААНДЫР»

Ашаа биле кадайы пелээн машиназын септелге мастерскаязынче идип алгаш бар чорда, ашаа мынча дээн:

— Бо машинаны биске садыпкан ол куурумчу черле шынын чугаалаан-дыр.

— Ол чүү дээрин ол?

— Бо амытан колдунда бензин чарыглавас чүве-ле болгай дижик чоп.

ДАЛАЙ-ЛАМА МООРЛААШ ЧАНДЫ

Делегейде ады алдаан —
Дээди ыдык Далай-Лама
Тыва чонну көрүп алгаш,
Дыка өөрүп, моорлааш чанды.
Онза бедик аалчыга
Олбук чадып, хүндүлээн бис.
«Буян-чолуң хайырла!» — дээш,
«Бурганчыдып» мөгейген бис...
Амылыглар, үнүш, бойдус
Аразында харылзаалыг..
Буян-чолду ээлдиргеш,
«Бугувусту» базып каан боор.
Кижилерниң судал, чүрээ
Хир чок арыг, деңге соп тур.
«Дываажанның ораны» деп,
Тыва чуртум алаттырган.

Аракчаа ОНДАР.

Шагдаалар кажан-даа мурнуку одуругда.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фото-чурумалы.
(Ыдыктыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның Тывага моорлап кээп чорааның үезинде шагдааларның ажылы чымыштыг-ла болган).

Арагалаашкын — хамчыктыг чут

• • •

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Тываның бүгү чурттакчы чонунга Кыйгырыгның чон чүүлдүгзүнүп, хүлээп ап турарының дугайында чагаалар редакцияга кээп эгелээн. Чагааларның аразында арагалаашкынны чон боду ködүн үзер ажылдарны чорударын биживишаан, чамдык авторлар «Ам черле чеже болуруг, эрге-хоойлу холунда бар Чазак, ооң Президентизи шыңгыы хемчеглерни бажындан дарый алзын» дээр хөөннүг бодалдарны база илередип турар.

Ындыг чагааларның авторларының кол кезии шүлүкчүлер болуп, олар чечен сөстүң күжү-биле бо ёралыг аарыгдан чонну чайлаарынче кыйгырып турарлар. Чөөн-Хемчиктен Аракчаа Ондар, Бай-Тайгадан Сарыг-оол Салчак, Тес-Хемден Доюндуп Биче-оол болгаш өскелер-даа өткүт, чииг шүлүк сөзү-биле чонну арагадан, кем-херек үүлгединишкиннеринден дарый чарлырын, аңаа Чазактың деткимчезиниң эргежогун илередип турарлар. Бөлүк шүлүктериниң бирээзин биске келгени-биле, ол-ла хевээр номчукчуларга бараалгаттывыс.

ЧАРЛЫЫЛЫНАР

Назылыглар араганы амзап ижер,
Ада-өгбе чаңчылывыс чаагай чорду.
Ам кээп көр даан — улуг-бичии «ажыг суга»
Алыспаштың, «улчуп-тенип» түрей берди.
Думаа-соран бичии оолдар «ээнгилээн»
Туруп албас, элеп-тендиң чоргулаар-дыр.
Кадай кыстар чалчык-бузуу дендеп барган,
Хайым чонну караанга-даа халалыг-дыр.
Кады чурттаан куруяан ашаа өлүрүп каар,
Кара чаңгыс төлүн ие каапкаш-даа баар.
Алдан дөртке «чирик чуглаар» начын эр-даа
Арагага хораннангаш өлген боор-дур.
Садыг кылган дыдык-үттер бүрүзүнде
Сайгарылга арага-ла, арага боор.
Саржаг, чемниң бараанары көзүлбестээн,
Саян «арты» арагазын кудуп-ла тур.
Өлүмнүг чам араганың кырынга баар,
Өөшээ далай, төрээн чонум, оттуулуңар!
«Ээңгилээр» чаңчылдан шуут чарлыылыңар,
Эрге туткан Чазак чер-даа хемчээн алзын!

Сарыг-оол ХЕРТЕК.

• • •

СОТКА ОЛУРГАНЫМ

Бот дугайты чүү дээр боор, Иженгенде шымбай, ижери-ле кончуг хүгбай-ла болгай дижир. Бардам, турамык-даа дээш баарлары барла. Черле ынчаш арагачыларны кандызын кандыг дээрил аан: кажар-оптуг, чашпаа, мегечи, кылыымазы-ла чок болбас ийикпе.

Аанакайын, ажыл чок арткаш, чыда өлүр чылан эвес дээш, амыдырап-чурттаар арга дилеп, хоргастанып, дүрген акша холга киирип алыры-биле түр када аар-саарлап чоруп тур мен. Ынчан чайның аяс хүннериниң бирээзи чүве. Кады ажылдап турган өөрүм-биле кирер эжик аксында казанча кырынга кыска чапсарга дыштанып орар аразыста бодунуң үези орус херээжен эдертип алган Курзукпан эжим бо-ла бистиң-биле кожалажып эртип чыдыр. Олар дужувуска чорда:

— Бо каш дугаар дангынадыл? — деп, аажок таныжар болгаш, чугаа эредим.

— Чаз, ынчап баар сен ийин — дээш, Курзукпан курагазымаар каткызын төгеп кагбышаан, элээн апканда чаны хевээр, оң чарык холдарының салааларын-биле хаваан орта чарс кылды. —Бөгүнден эгелээш, ак баштыг акынны депшээн деп билип ал, чээн. Мээн-биле кады чораан бо дунмааның эрге-дужаалын ажелээрим ол, хүлээттинчип чоруп тур бис. Ажыл-агый эргелекчизи болбушаан таңныылдап кириптеримге, акша-көпеек канчаарга-даа кыланкаар өөтээнден арта бээр боор.

Эштиң харыызынга:

— Чеже-ле аар-саарлап кээр мен. Оода доктаамал шалыңныг болуру-биле таңныыл кылдыр хаалгачыладып көрем — деп ээрештим.

— Кайнаар сайгарлыр, кара доктаар болап тур сен, ынчаш? Өске черлер кирбедиң бе? — деп, ол удур айтырып, ылавылады.

— Ак бажында таныырым дарга айтырып каап орган сурза дыңналды. Эрги болдашкындан уштунмаан, түрнугуушкун дээш чемеледип шаг болганым хайы-биле ынаар баарын чылзып туруп бердим ийин — дидим.

Бо ужуражылганың соон дарый даартазында Курзукпан мээн чызаалап турган черимде кире берген, портфелин колдуктапкан, менден оя кылаштаар апарган болбас ийикпе.

Курзукпанның даалап каапкан черинге баарымга, Даалыктаар Балды дарга мени таңныылга хүлээп алды. Ажыл-агый эргелекчизи деп хүлээлгени чолаачызы Шөртекпен Дүлдүнерге бүзүрепкен болду. Дүлдүнерни хөлчок таныыр-ла болгай мен. Артыкшылдыг эки шагда арага талону мырыңай үспес, артында-ла боду бүдүрүп кылып алыр-даа, билир турдувус.

Дыштаныр хүнде ээлчээмче үнүп кээримге, ажыл-агыйның чаа даргазы чолаачы гараж иштии аштаан, ширбээн тур. Балыкчы балыкчыны ырактан-на таныыры дег, Дүлдүнер-биле көржүп келгеш, уткалыг хүлүмзүржүп турган боор бис.

Арагачының монологу

— Багай эвес хөделип болур чер-дир — деп, ол хөрээн соктаар чыгыы хөөрей-дир.— Маңаа кире сал-ла, чеди хонук безин четпейн чыткаш, ажыл шагы үзүп алдым ышкажыл. Алды аргалыг чүвен болгаш, алдыртпадым. Эжим эр-биле Ээрбектен изиг-ханнап алыр дээш эъттангаш, ээнгиниң хөлүн эрттир дыңзыдыпкаш, баар дээн малчыныывыска безин четпейн бардывыс. Кудурукту ол-бо чайып тургаш, машина айтырарга база амыр-дыр. Баян-Кол бадып чорааш, кыштаглар таварааш оң хаарлак ажыг арага суг шилдери сөөртүп эккелдим. Бо хөй шилдерни чаныыста магазинге дужаап тар бис бе, акый — оон ынай чугаа чаңгыс-ла ыйнаан.

Хаан кижи дужаап турда, карачал ашакта мен-де чүү боор: даалганы далаштыг күүседип кириптим. Шала кежээликтей Даалыктаар дарга чиик-каразын гаражка тургузуп каары билек, баш удур сатып алган «курлавырывыстыг» чазып кириптикс. Чаа даргам деңдии чазыланып, хоптактангаш, долдур куткан дугураан бүрүзүн тоомчага албайн токкуладыр пактап, чооглап турза-турза, кылаштап албастап калды. Машина кабиназының иштинге пат боорда олуртуп каарымга, ол-ла хевээр ноюрзап ушкаш, удуй берди. Ам канчаар, арткан чүве бар эвес. Кадарып турар бажыңымче киргеш, хагдыңгаш чыдыптым.

Дүне эжик соктаар. Караам ужу-биле шакты көөрүмге, 4 шак ажа дужуп турар. Эжикти ажыдыптарымга Дүлдүнерниң ээриң олчаан чыгыы. Амзаптар чүве арткан артпаанын айтыра-дыр. Шуптузун шуут кургадыр ижип алганывысты дыңнаттым. Ол аразында гараж дүлгүүрү база тывылбастаан. Оңу чоор сен, оода баш эмнеп аар-дыр дээш пактап хонгаш, чанып чадаан чаа даргам Улуг-Хемниң кешкен көвүрүг адаа талазында даңны атсы ажылдаар, чиженнер садыынче баарын сапалдааш машиназын хөделдирипти. Орук ара шагдаа-магдаага-даа таварышпайн, чогумчалыг чорааш, дедир ээп келдивис. Бот-боттарывысты сатчыр эвес: бо таварылганы кым-даа билбээн, көрбээн.

Дараазында хүнде шалың үнүп келген. Ол кежээ Шилгижик таңныылдап хонган. Кара дашка харыылыг дээш, капмак долдур «чепсегленип» алгаш келиримге, чолаачының өөнүң ээзи кирер эжик аксында манаан олур. Ынчалза-даа ажыл-агый даргазы дүмчүү чыттыг-биле дөмей, спирт ижип орган өрээливисти бакылап кирип келди. Дүргенне кырлыг стаканны ыяк долдур куткаш, чип орган чемивис бараалгаттывыс. Шилги-биле шала ашак улус болгаш, даштын кадайын манатпа дээш, дашканы эштээш, дарганы үндүр үдептивис.

Ол арагалаашкын ие арттывып чаан болган. Бүрүлүг кижи боду менче эртен телефоннап келди.

— Ку-ку-кузуп ка-аан болган-дыр мен, эш — деп, чамдык сөстериниң үннеринге үнү тыртыла бээр чаңныг Шилгижик сагышсыралын илереди-дир. Ынчалза-даа даргаларымны ыттан эрттириптим.

Ажыл-агый даргазынга дараазында база сөңнүг бардым. Оон бир-ле таңныылдап чеде бээримге, сени Балды дарга дужаал бижээш үндүрүпкеш, орнуңарга бо оолдарның бирээзин хүлээп алды деп узун ийи кижиже айытты. Херектиң ужурун сөс чокка билипле кагдым. Мооң мурнунда хонганымда дүне ажыл-агый даргазының кады арага садып ап турган өөрлери ол-ла болду. Олар ол дүне даңны атсы чаа таңныыл дужаал чуггаш, база-ла Шилгижик ышкаш кабинеттериниң бирээзинге кузуп кааның сотка олурганым соонда дыңнаан мен.

Сотка олургаш, оон сеелзүредир дыңнап олурарымга, ажыл-агый даргазы Дүлдүнер Балды дарганың оң холу — оралакчызы болур кончуг томааныг, хоюг карактарлыг, чымчак хүлүмзүрүглүг. Кууражтың суг акпас судал-дестүг каты чүве-дир. Улуг дарга бодунуң ээлчээнде албан черниң машиназын боду хуузунда хөлүн эрттир хөй ажыглаар болгаш ажыл шагының үезинде ол-бо чүкче халып даалыктаары көвүдээнинден ажылдакчыларының айындан эртип шыдавас. Балык-даа эвес, эът-даа эвес Балды-дыр ийин.

Шак мынчаар даалдайганым сеелүнде бир-ле катап бөлүк эрлер чыглып келгеш, чүлүушканы «чүшкүүлаштың», «бөргүн» уштa шаап турувуста, эң-не чечен сөскүрлерниң бирээзи тургаш, мынча дээнин ам-даа уттас-тыр мен ийин:

Чүс-чүс чылдар чурттавас мен, шыны херек.
Чүмү-биле назыным-даа аңаа четпес.
Өштүглерге шаам-биле харыы бергеш,
Өлең-сиген аразынче шымны бээр мен.

Чаал-оол АРБАК.

Бичиилерге

ЫТ БИЛЕ ДИИС

Тоол

Шаг-шаанда мындыг үе турган чүве-дир. Диистер боттарының олчазын чыт-биле тып алыр. А өске аңнар олчазын чүгле көрүп алганда, тудуп чиир.

Бир-ле катап ыт диисdefinitely чытка, өске-даа чүүлдерге, өөренип алыры-биле чеде берген. Диис ыттың арга-сүме айтырып келгенинге өөрүп, чөпшээрешкен. Ытты кады чурттадып алгаш, диис оңу бодунуң мергежилинге өөредип эгелээн. Ыт диис-биле кады чурттап, элээн өөренип чоруй, аал-оранынче чанык-сай берген.

Диис тургаш:

— Дыка хөй чүвени өөренип албадың. Сени мен ам-даа өөредир ужурлуг мен.

Диистиң аайы-биле ам-даа оода бир хондур өөренирйбиле ыт артып калган. Ыт удуп чыдырда, эртен эрте диис аргаже кирипкен. Ол чоруурда, бодунуң оглунга мынча дээн чүве-дир:

— Ыт оттуп кээрге, мени арга кирип, аңнай берген деп чугаалаар сен.

Ынча дээш диис аргага барып, чаштынып чыдып алган. Шак ынчаар ыттың өөренип алган билииниң хынаар бодаан чүве-дир. Ыт оон чорупкан уунче киргеш, диисти истепле эгелээн. Оон чаштып чыткан черинге чоокшулап орда, диис чанында турган ыяшче бүдүү үне халаан. Ыт оон ынай оңу тыппайн барган.

Диис ыяштан бадып келгеш:

— Сен ыяш кырынче үнерин өөренмээн болгай сен. Оңу сенээ өөредирни ам-даа хөй үе херек апаар боор.

Ыттың чаныксааны аажок болгаш өөредилгезин ара каггаш, чанып чорупкан. Шак-ла ынчаар ол диистиң бүгү мергежилин чедир шиңгээдип ап шыдаваан. Ынчангаш ол чүгле кылаштап чоруур салым-чаяанныг амытан болган чүве-дир. Диистиң мергежилин долузу-биле өөренип алган болза, ыт ыяштар кырынче үнүп, аңаа база халып турар ийик...

КРОССВОРД

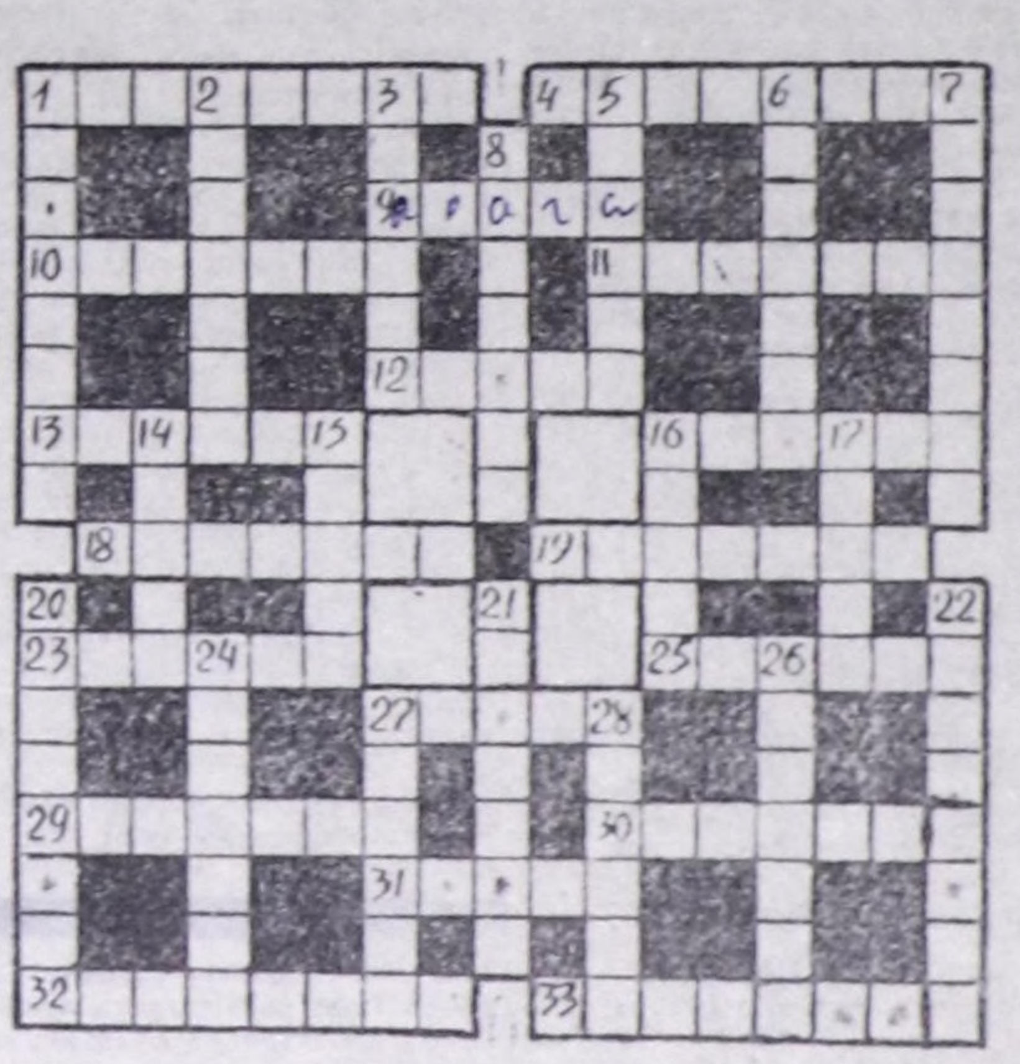

УЗУН ДУРГААР: 1. Спорттуң шериг-дузалал хевирлериниң бирээзи. 4. Шериг эрге. 9. Ээнртир суксун. 10. Тыва ат. 11. Куш. 12. Чаа-Хөлде чер ады. 13. Бир чүвениң билдинип, ажыттынып кээри. 16. Ыракты Чөөн чүкте порт хоорай. 18. Тыва талазы-биле орус эртемден. 19. Дизель кывар чүүлү. 23. Билдингир балкар шүлүкчүнүң чуртунда сурагжаан азы. 25. Хар шала эрээн чер. 27. Э. Рязановтуң фильми. 29. Орус эртемден, Москвада онза чараш уран чүүл музейиниң тургузукчузу. 30. В. Липатовтуң бир чогаалының маадыры. 31. Ажылчын революционер. «Орус ажылчыннарның сонгу эвилелиниң» кежигүнү. 32. Джучиниң угу узбек хаан. 33. Профессионал революционер. Бүгү-российаның Төп Күүсекчи комитединиң баштайгы даргазы.

ДООРА ДУРГААР: 1. «Искраның» агентизи, профессионал революционер. 2. «Тываның аныяктарының» оң сески редакторy. 3. В. Гюгонуң бир чогаалының маадыры, бичии оол. 5. Никотин деп хоралыг бүдүмелдиг үнүш. 6. Улуг хат. 7. Мурнуу Америкада күрүне найысылалы. 8. Мөөрейжи, өжээн негекчизи. 14. Христостуң националы. 15. Баштайгы атомнуг ледоколдарның бирээзи. 16. Чурттуң европа кезээнде хем. 17. Сүт-Хөлде суур. 20. С. Бондарчуктуң «Дайын болгаш тайбың» деп фильминде Элениниң ролюнуң күүседикчизи. 21. Өг кезээ. 22. Орус совет шүлүкчү. 24. Тыва төрел бөлүк. 26. Афиның полководу. Делос эвилелиниң тургузукчуларының бирээзи. 27. АКШ-тың барыын штаттарынга малчын. 28. Монголь хоорайның кезек үеде ады.

ХОМУСТУҢ ҮНҮ

Бо хүннерде күрүнениң Кызылда башкы институду 40 харлаан юбилейин демдеглеп эрттирип турар. Институттуң бо юбилейиниң дугайында бодалдарга, аңаа хамаарылгалыг кижилер сагышка кирип келир. Оларның бирээзи — бистиң ынак башкывыс, тыва дылдың кафедра эргелекчизи, филология эртемнериниң доктору, Россия Федерациязының эртеминиң алдарлыг ажылдакчызы, Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, профессор Шулуу Чыргал-оолович Сат болур.

КЫЗЫЛДА КҮРҮНЕНИҢ БАШКЫ ИНСТИТУДУНГА Ш. Ч. САТТЫҢ АДЫН ТЫВЫССА ЧҮЛ?

Бүгү назынында бараан болуп келген институду 40 харлаар бүдүүзүнде ынак башкывыс Ш. Ч. Саттың бистен чарылганы хомуданчыг. Бо юбилей Шулуу Чыргал-ооловичиниң чаптанчыг каткызы, хүлүмзүрүү чокка эртер. Ынчалза-даа оон бүгү өөреникчилериниң, кады ажылдап чораан эш-өөрүнүң сеткил-сагыжында оон чымчак овур-хевири артып калган. Ш. Ч. Сат дыка хөй чылдар дургузунда тыва дыл литература кафедразын эргелекчилеп келген. Амгы үеде кафедрада 12 башкы ажылдап турар. Оларның аразында Ш. Ч. Саттың хөй-хөй чылдарда кады ажылдап келген эштери, бистиң башкыларывыс Е. Б. Салзынмаа, К. Б. Март-оол, Д. С. Куулар студентилерге ханы билигни берип, өөредип турарлар. Кафедраның арткан башкылары шупту Шулуу Чыргал-ооловичиниң өөреникчилери. Ол дээрге М. Б. Куңгаа, О. В. Дамбаа, Я. Л. Иргит, Н. Д. Сувандии, С. Х. Натпит-оол, Я. М. Куулар, Н. Б. Ондар болгаш өскелер-даа-дыр. Ш. Ч. Саттың чоргаарланыры ынак студентизи М. В. Оюн ам институттуң өөредилге талазы-биле проректору.

«Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектиң эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың ырлаары дег элдептиг төрээн дылым! Сенде хову-шөлдерниң делгемнери, тайга-тандыларның бедиктери, кылаң хөлдерниң оожум ырланы, оран-делегейниң өөт-сигенниниң айдызы, аң-меңниниң алгы-кышкызы сиңген. Чырык өртемчейде карак чивеш аразында чуртталгамда тыва дылдыг төрээн чонум аразында чор мен. Өргүн көвей улустарның дылдарының аялгаларының аразында мөңге шагда хомустуң үнү боор даңгыланып чор. Олча-кежиктиг, хайыралыг төрээн дылым» — деп сөстерлиг «Төрээн дылымга йөрээл» деп чүүлдү эң баштай «Шын» солунга номчааш, ында төрээн дылынга кандыг кончуг чараш сөстер, деңнелгени тып, ону магадап чоруур чүү кижи боор деп бодай бергеш, адаанче көрүптеривиске, «Шулуу Сат» деп каан болган. Башкы бодунуң эртем чадазын болгаш алдарлыг аттарын айытпайн барганын база кайгаан бис. Оон бөдүүн, биче сеткилинден үнген ындыг чараш эргим сөстерни кижи болган-на бижип чугаалай албас. Бо сөстер Ш. Ч. Саттың төрээн дылы дээш чоргааралын, аңаа ынакшылын бүрүнү-биле илередип турар. Ол сөстер аңаа-ла каас-коя сөстер эвес, а Шулуу Чыргал-ооловичиниң бүгү назынында кылып келген ажыл-ижиниң түңнели, оон сеткили, мээ-мелерели апарган сөстер-дир.

1990 чылда тыва дылды күрүне дылы кылдыр хүлээп алганы тыва чоннуң амыдыралында бир уттундурбас төөгүлүг болуушкун болган. Тыва дылдың улам ынай хөгжүүрү база тыва чугаа культуразы дээш Ш. Ч. Сат бүгү чуртталгазының иштинде туржуп келген. Ийе, бүгү чуртталгазының иштинде бүгү-ле чүве орус дыл кырында, а тыва дылдың, чоннуң культуразының үнези кудулай берген турган «таптаашкын», «турнугуушкун» деп адап турарывыс үеде безин ол төрээн чону дээш, оон дылы дээш сагышсырап чораан.

Шулуу Чыргал-оолович чоннуң уран чүүлү, культуразы кезек үе иштинде чиде берип, уттундуруп бар чытканы-биле чөпшээрешпейн, оон катап хөндүрлүп келиринге бүзүреп чораан. 50-60 чылдарда ийи-чаңгыс кижилерге чүдүүр чорук турза-даа, Ш. Ч. Сат 20-30 харлыг аныяк үезинде безин туржуп чораан. Ооң дугайында 57 чылда үнген В. Очур биле Ш. Ч. Саттың «Тываның - национал культуразының чамдык айтырыглары» деп чүүлү база херечилеп турар. Ол чүүлдерге хамаарыштыр С. Тока: «Тываның аныяктарының бүрүңгаар депшилгезинге идиг болур туржук, харын дужамык болур чамдык чүүлдерни камгалап, мактап турар» — деп, авторларны чемелээн турган. (Ш. Ч. Саттың, «Шынга» үнген «Хомус ырлап тур» деп чүүлүнден алган). Бо-ла бүгү Шулуу Чыргал-ооловичиниң чүгле сөс кырынга эвес, а херек кырында төрээн чону, оон культуразы, дылы дээш демисежип чораанын херечилеп турар. Ш. Ч. Сат ол чүүлдерни арта-ла «Хомус ырлап тур» деп чоргааранчыг домак-биле төңдүрген. Тыва улустуң чаагай чаңчылдары, уран чүүлү, культуразы катап эглип, сайзырап эгелээнинге оон өөрээниниң, чоргаарланганының сөстерин чоңга кыйгы хевирлиг бижээни ол.

Ш. Ч. Сат Тывада черлер, кудумчулар, кинолар аттарын тыва дылче очулдуруп, тывалап адаары дээш, катап-катап солуннарга бижип, хурал-суглаага чугаалап чораан. Ынак башкывыс бистен чарылгандан бээр 4-5 ай чедип тур, а черлер аттары, кино аттары-даа солуннарда орус дылда хевээр бижиттинип турар. Тыва дыл күрүне дылы-даа болза, малчыннарның Наадымынга-даа, Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга-даа база өске-даа хурал-суглаа, чыыштарга орустаашпышаан хевээр бис.

Ш. Ч. Саттың түрк болгаш тыва дылдар талазы-биле эртем ажылдары ам-даа муң-муң салгакчыларны өөредир. Бистиң институтка амгы тыва литературлуг дыл кичээлдери эгелээрде-ле, ажыглаар литератураны башкы номчуурга-ла, Шулуу Чыргал-ооловичиниң ажылдары адаттынмайн барбас. Оон бижээн номнары-биле республиканың бүгү тыва дыл башкылары, өөреникчилери, бистиң институттуң эге өөредилге болгаш дыл, литература факультеттериниң студентилери өөренип турар. Шулуу Чыргал-оолович Саттың ажылдарының дыка хөйү аңгы номнар кылдыр үнгүлээн. Оларга «Тыва дылдың причастиези» (1959), «Тыва дылды шинчилеп келгениниң төөгүзүнүң очерии» (1964), Д. А. Монгуш-биле кады бижээни «Совет үеде тыва дылдың хөгжүлдези» (1967), Е. Б. Салзынмаа-биле кады бижээни «Амгы тыва литературлуг дыл», (лексикология, фонетика, морфология) (1980), «Амгы тыва литературлуг дыл» (синтаксис, 1983) дээш, оон-даа өске. Оон аңгыда Шулуу Чыргал-оолович дыка хөй эртем статьяларын бижээн. Ол институтка ажылдап тура, чүгле дээди өөредилге чериңге ажыглаар номнар бижиири-биле кызыгаарланмайн, тыва школаларга өөредилге номнарын база бижип турган. Ооң бижээни «Тыва дыл» ному-биле школаларның бичии чаштарын өөредип турар.

Ш. Ч. Сат Ленинградтың күрүне университединиң чөөн чүк факультединиң тыва салбырын 1957 чылда дооскаш, 1959 чылдан 1987 чылга чедир тыва дыл, литература кафедразынга ажылдап келген. Институтка Ш. Ч. Сат 28 чыл ажылдаан, сөөлгү чылдарда кадыкының байдалы-биле ТДЛТЭШИ-ге ажылдап турган. Республикада бир дугаар дээди өөредилге чери болур башкы институдунуң чаңгыс профессору, филология эртемнериниң доктору Ш. Ч. Саттың ады-биле оон төрээн институдун чүге адап болбазыл? Бо дугайында саналдар база үнүп тургулаан. Ш. Ч. Саттың адын ооң институдунга тывсырының дугайында айтырыгны бо 40 чылдаан юбилейивисте чугаалашсывысса кандыгыл?

Клара КУУЛАР.
Тыва дыл кафедразының башкызы.
Урана ОНДАР.
Филология факультединиң тыва дыл, литература салбырының 4-кү курузунуң студентизи.

ШЕРИГЖЕ КЕЛДИРТКЕННЕРГЕ

Шериг албанынга бараан бооу-биле күскү келдириишкиннер эгелээн. Чоокта чаа-ла өөреникчи оолдар ёзулуг эр кижи болурунуң баштайгы базымы — шериг хүлээлгезин эрттирери-биле чоруптарлар.

Сөөлгү үеде солун, сеткүүлдүң дыңнадып турары-биле Тывадан келдирткен шериг оолдарның аразында чанаттаар чоруктар көвүдеп турарын билир бис.

Аныяк кижиниң амыдыралынга бир уттундурбас болуушкун ооң шериг албанынче келдиртири болгаш ынаар үдедири.

Республиканың улусчу чогаадылга төвү-биле республиканың шериг комиссариады кады бо чылдың ноябрь 12-де Шериг албанынче келдирткеннерниң хүнүн эрттирерин планнап турар. Ол хүн Улусчу чогаадылга төвүнүң бажыңынга хоорайның шеригже келдирткеннери-биле ужуражылгага дайынның, күш-ажылдың хоочуннары, шериг кезээниң командирлери, дайынчылары, хоорайның албан черлериниң, организацияларының төлээлери, аныяктар, шеригже келдиргеннерниң ада-иелери, төрелдери, аалчылар боор келир.

Оларның мурнунга культура ажылдакчылары, шериг комиссариадының ажылдакчылары бараан боорлар. Байырлыг кежээни тускай белеткээн уран чүүл көргүзүглери улам байлакшыдар.

Шериг албанынче келдирткеннерниң байырлыг хүнүнде Улусчу чогаадылга бажыңының эжии кежээ 17 шакта аалчы бүрүзүнге ажык турар.

Татьяна МОНГУШ.
Республиканың Улусчу чогаадылга бажыңының ажылдакчызы.

ХӨЛҮН ЭРТЕ БЕРБЭЭН БЕ?

Бистиң Өвүр чону моолдар-биле шагдан бээр эп-найыралдыг чурттап келген. Аравыстан суг акпас быжыг найыралывыс ол ийикпе, бистиң Хандагайты суурувуста моол кижиниң көвүлээнин кижи кайгап ханмас. Бо төрелдеривис келгеш, идик-хеп орнап, садыг-саарылга кылыр. Ында багай чүве чок.

Моол бараанарның өртээниң аарындан чалданмас, сааржып алыр. Та сеткиливистиң бичези ол, та садыглажып билбезивис ол, үргүлчү мөлчүдүп, чиртип алган боор-дур бис. Чаңгыс сапок идиктн бир хааржак тыва шай дижиривис калбак шай-биле орнажып алган боор. Бо шай Моолда тывылбас ховар бараан болуп турар эвеспе. Чамдык моолдар турумчуп туруп алган дээр болза, хөөрелиг болбас боор.

Шагдаа, шериг хептиг моолдарны көөрге, машиназын кижи сынмас кылдыр олуртуп алган эзирик суг чоруп турар. Туразы улгадып; бодун өрү көрдүнүп чоргулаар. Бо Моол эвес, Тыва-ла болгай. Тыва чоннуң биче сеткилдиниң, хүндүлээчелиң ажыглап, бо төрелдеривис хөлүн эрте бербээн бе? Моолдар душкан-на черинден өде кылаштажып келгеш, садыг-саймаазын кылып алгаш чоруй баар апарган. А бис инектеривис безин кире бээрге, ап шыдавас-тыр бис. Бетинде көрүп, алгырып турунда безин ынай сүрүп алгаш чоруй баар таварылгалар турган.

Моолдар кызыгаарны эртип, Бора-Шай аалдарынга кирип, ээн өглерниң аяк-шынаан, идик-хевин шоодайлап -алгаш чоруп турган чүүлдер база бар. «Хүндүлээрге, хүлге боражыр» дээн ышкаш, хөлүн эрте бээрге кайын боор. Тыва кижи кызыгаарны эртип, инек-малын сүрүп чораан болза, моолдар харыы-буруу-даа чок келгеш чүгле өлүрбес, чаа эттеп-эттеп, оорга шамнап тудуп аар болгай. Моол кижиниң аксы-сөзүн үнелеп, бодувусту чаа шииткеш, чорудуп каар-ла болгай. Моолдарның чурум үреп турган чүүлдери хөй. Мону чон хөрекке шыгжап чоруур. Чайгы үеде Торгалыг—Хандагайты аразынга чорумал машина-балгатты дозуп, халдап турган болгай. Харын-даа мырынай эттеп, үптеп-даа турду.

Садыгларга бараан киирерге моолдар чаожалажып каап тар боор-дур. Бистиң акша-шалыңывыс үезинде үнмес, акша-шалыңывыс бараан өртээнге чедишпес болгаш ап чадап турунда арлы бээр. Солчур суурнуң садыынга баарга, Хандагайты улузунга бараан садыглавас, бербес боор-дур. А моолдарга берип каар болгай. Моолдар садыг кылып турда көөрге, акшазының хөйүн кижи кайгаар. Кызыгаар эртерде акша-мөңгүн нормалыг болбас чүве бе? Дедир эртерде эрттирип алган акшазы-биле бараан өртээ дүгжүп турар болгу дег.

Черле ындыг-ла боор чүве. Мен даштыкы кызыгаар, таможняларны эртип, көрүп чораан мен. Эрттирер акшазы нормалыг, чүгле ол эрттирип алган акшан-биле бараан садып алыр, ол-ла боор чораан. Мында ындыг эвес, бүдүн садыг иштин-даа садып алгаш чоруй баар чыгыы моолдар-дыр бо. Моол төрелдеривистиң аргыжар чурумун шыңгыратса кандыг чүвел? Дүне-хүндүс дивейн, херек документ чүү-хөөзүн хынап, чурум үрээн кижини тудуп бажыннап, торгаза канчап баар боор. Дүне суг бажыннар аразында эзирик ырлажып, шуугажып чоруп турар. Эрге-чагырга тудкан чагырыкчыларывыс чүнү бодап, көрүп олурар чүве ирги? Мында суурда комендант деп киживис база бар. Ол киживис бо ажылга хамаарылгалыг эвес кижи бе? Черле бо моол төрелдеривисти хайгаарап, корум-чурумну сагывас болзувусса, Тес-Хем кожуунга болган таварылга маңаа катаптаза канчаарыл? Өвүржүлер, тыва чонум, таптыг демниг ажылдап көрээлиңер.

Василий МОНГУШ.

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

Тоожу

(Төнчүзү. Эгези №№ 207, 212, 213, 215, 216 «Шында»).

Дириг үнзе чүү канчаарын бодуң билир-ле болгай сен; Дажы! Ах, күжүр эш-өөрүмнү! Эрес эзирлерни! Көк демир дег кадыг, дөстүг хая дег быжыг эрлерни!!! Таңды-Сынының эзирлерин!!!

Даартазында күжүр Ээр-Хаай хамык чүвени хайындырып-ла үндүрген. Самбажык боду суг кыдаттаар кижи болгаш аңаа албан эрттирип турган тыва ноянның ноян болуп мегелеттинип турар ёзулуг Самбажыктың боду бо-дур! Бо Самбажык бодунуң орнунда доо каттырып, калчаарап чыдар, чоон кара кежегелиг, сээдензимээр, узун кара кижини кирип каан бо-дур! Дүрген тутпас болзуңарза, бо кончуг кажар аза, ноян хеп-биле каастангаш, дезип чоруур деп турарын көрбес-тир силер бе?! —кылдыр өчээн.

Кыдат дыл билбес ноян Самбаның таарыштыр очулдуруп берип турган даайы-биле Улаастайның чанчын сайыдының каразыын улам бүзүредип, сени Самбажык дээр бе деп айтырарга, «Ийе, ындыг» дээн уткалыг бажын согаңнадып, ооңунда киирип каан кижин доо чыдар ол бе дээрге-даа, база-ла «Ийе» дээн хевирлиг бажын согаңнадыр болган.

Ол хүн Улаастайга Чадаанадан барган кыдат данчаатыларның турганы-ла ол ноянга чаяан болган, оон башка күжүр Ээр-Хаай эжиниң орнунга ноянның бажын кестирип кааш. Дажымазын амыр-менди салдырып чорудуптар чыгыы-ла турган. Ээр-Хаай бир-ле катап бодунуң өөрүнге мындыг хомудалын чугаалаан:

— Кара чаңгыс кедергей хомудаар чүвем бар-дыр ийин, оолдар!! Күжүр Сайлыымны эдертип албазым-на кай! Хөөкүйүмнү! Хей-ле! Көъштүг, чиигээр кижи болбас ийикпе! Оол үрүг-даа божуп алыры чадавас турган! Ах, халак! Кончуг-ла часкан-дыр мен! Халагым-на халак!

Хүн, шак бүрүзү ханныг өлүм болгаш эрии-човаланы-биле холбашкан мындыг качыгдалдыг, эң берге байдалга тура-ла, бөдүүн тыва оолдарның боттарының кижи мөзүзүн хензиг-даа оскунмааннары кайгамчык! Самбаның шаажылалдың бичии-даа бол, соңгаарладыр дээш, оон өөрү бүгү-ле болдунар аргаларны хереглеп турганнар:

— Силерниң кайызы Самбажык чүвел?! — деп, ногаандыктар кышкыргылаарга, тутturганнарның кайызы-ла мурнунда турар болдур. ол кижи мынчаар харылаар турган:

— Кайгал Ээр-Хаай дээрзи мен-дир мен. Билбейн тур боор силер, чамдыкта Көк-Самбажык-даа дээр.

Ынчаар кызыдып турбуже-ле, Самбаның шаажыладыр ээлчээ чеде хонуп келген. Кажан Самбажыкты ак тук адаанга аппарып олуртупкан турда, ол мынча деп четтигипкен: — Мени канчаар-даа хилинчектеп шаажылаза, силер хензиг-даа уңдарап-баксыравас силер, оолдар! Бистиң бичии-даа ыглаңнаан хевиривис дайзыннарга каттырынчыг болур, а өжээнниг көрүжүвүс оларга сүртенчиг болурун утпаңар! Канчаарга-даа дүвүрээн боттарывыс, оолдар! Ханныг өлүм долган кара өгге ыглажып эвес, а ырлажып чыдар силер, эр кара эзирлер!!! Эш-өөрүм! Кеззэ мен...

Маадырның аксын өлүрүкчү кара хол дуй тудупкан. Алдан-маадырлардан кара чаңгыс кижи арткан турда, кара өг даамылы ашак келгеш, мону сөглеп-тир:

— Бир-ле аймак чоннуң маңаа сүрүп эккелген шулту-ла чалыы-чараш, мөге-шыырак, бир ыяш хөй оолдарындан ам чүгле сээң содуюп арткаңын бо-дур! А сени ам даарта шаажылаар болгай. Көрүп турар кижиге ырма сыныг, чүрек өлүнчүг чүве-ле-дир бо! Сээң ол суг кыдаттаар эрес-экен эжиң база кончуг чагаан чүве. хөөкүй, а мен аалап чөпшээрешкен кижи мен. Эш-ке аазаан сестү ээй тыртар аргажок, Алыс барып кандыг-даа чүве үнүп, багай уржуктуг боор болур. Сени чежип салыптайн! Улуг херимдеи үндүрүптер мен. Оон ыңай оруунну бодуң тып, аал-чуртунга амыр-менди чеде бээр сен, оглум! А сээң орнунга мени дойлаайлар аан! Таңды дег эдимни чип, далай дег суумну ижип алган кижи мен канчаар деп мен! Ажырбас, оглум! Аванче чаңа бер! Чуртуң уг-шиин билир сен ыйнаан, орук ара будалба, чаңа бер! Кандыг-даа өске хары, кандыг-даа аймак-сөөк болза, бөдүүн чон мындыг ачы-буянныг, көрбес силер бе!

Алдан-маадырларның кестирген баштарын болгаш кудуку органнарын хаак-биле арганп шаараш хааржактарга суккулааш, Тыва чуртунга дедир чүдүрүп эккелген дээр чүве. Хевири шуут өскерлип, соглуп, чыдып калган баштарны болгаш эр кижилерниң кудуку органнарын орукка чыскаай салгылааш, өлүрткеннерниң кадайларын күш-биле чыып эккелгеш, сээн ашааңның бажы болгаш кудуку органы кайы-дыр деп албадал-биле таныдар турган чүве-дир. Таныбас мен дээр болза, өрүглүг кымчылар-биле дырыштыр тутсугулаптар. Таныдым: бо-дур дээрге, ашааныӊ кудуку органын алгаш, хойлап ал дижир. Оон-на дөңмектерин часкап-часкап, сө-ле каттыржыр турганнар.

Чыылган бүгү чоннуң, ылангыя маадырлар кадайларының, оларның ажы-төлдериниң ырмазын сып, чажын чаңдырар дээш, нояннарның тускай тургускулап каан дүжүметтери мынчаар алгыржып турганнар: — Силерни чемгерип, хепкерип чоруур кижилерге, бай-ызыгуурттаннарга үдур ядыы-самдарлар ок-бижек анныр туржук, бак сөс безин эдип болбас дээрзин билбес эвес, ашаа азы оглу ачы-буянныг ноян-дүжүметтерже холун көдүрер ийикпе, азы аксы-биле одап-дузаар дей берзе хеӊжок кижилер оларны хоруур, шуут соксадып херек!

Ынчан ам эзе-менди, амыр-тайбың ханынар хоюг олурар силер! Бурган силерни көөр. А бо Дажыма, Көмбүкай сугларының кадайлары боттарының ашактарын кандыг тамыже чыгапканнар-дыр! Чүвениң хөлү хөлбербейн турда, ашактарының мындыг мелегей чоруктарны үүлгеди бээрин болдурбайн, эки шаптыктаанар болза, бо халаптыг болуушкун болбайн барып болур турган. Ам келгеш, каракка чаржынчыгларын көрүңерем: ашактарының курттуг баштарының болгаш кудуку органнарының чанында сиринейнчип турганнарын! Кым-на улуг Кыдат күрүнүң чүге-даа деңнел чок, теңдиш дивес мөге күжүн шевексей-дир, ол бо чыдар чыдыг баштарның болгаш органнарының ээлери ышкаш мындыг бак салымга таваржыр ужурлуг. Кыдат эрге-чагырганың ыйлыш кылынмас мөңге күчүлүүн делегейниң бүгү-ле дириг амытаннарынга чарлап бадыткаары-биле алдан-маадырларның баштарын арттар санай база улуг оруктар белдирлеринге хааржактааш, аскылап каап турганнар.

Кырган кыдат ашактың ачызы-биле өлүмнүң кара өөнден дезип үнген эр аспан-шерги, курт-кымыскаяк чыып чип чораш, Хемчикке мүн-не тынныг чедип келген чүве-дир. Ол кижи чүнар дээш, Хемчиктиң кылаң суунда бодунуң кижи хевир чок дүрзүзүн көрүп каап-тыр: баш дүгү эктин ашкан, чаактар баштары шиштейгилеп үштүнүп келгилээн, карактары дүвүнде дүшкүлээн, улуг-ла чүвези — думчук. Кончуу сүргей — бир-ле аза-бук-даа ышкаш.

Чер-чуртунга амы-тынныг чедип келген эр улуг Хемчиинге чүнүп турда, оңгак карактарының ажыг чаштары арыг сугже мойтунайндыр дүжүп турган. Хары оранда хайыралыг кара баштарын салгылаан хамык эш-өөрүн ол бодап келгеш, калчаа дайзыннарга каргыш-ыргажын салып, халак-хилээн төп турган-даа эр чүве-дир: — Хая-даш чуурлу бээр, кан-болат эмирлиг бээр хире кадыг-дошкун хилинчектээшкиннерни болгаш эрии-шаажылалдарны чүктеп эрткен эш-өөрүмнүң ужун Сеңгин чаңгыдан өлүмнүг өжээнни негээр хүлээлгелиг мен! Бир эвес эш-өөрүмнүң ханныг өжээнин негевес, азы ону хоомай кылып, чүгле бодумнуң амы-тынымны хараш, аңаа-ла чаштынып чыдар болзумза, бодумнуң холумдан бодум өлүр мен! Өлүр мен!! Ынчан дириг өртемчейге, чырык чер кырынга карак чивеш дээр аразында-даа дириг чурттаар дүжүүм чок!!! Чок!!!

Дескен эр бай Хемчиниң кара-кара кадыргыларын тудуп чип, кат-чыжырганаларын ээп-соруп, арыг суун пактап ижип тура, каш хонган соонда эрниң аш-куу арны өң кирип, көөр караа чырып келген.

Бо эрниң борастап хамнап чоруур даай-аазы бар чүве-дир. Ол хамның орунуң адаанга билдиртпес уургай каскааш эр аңаа чаштынып чыдыпкан. Бир айның үжен хонганының соонда, ол эът-хан туттунуп, эрес шинчизи катап кирип, ээр-чүгенниг чүгүрүк аът чагыдып алгаш, Сеңгин чаңгының күзээнче дүнүнүң караңгызында, хат улуп, чаашкын саарып турда, тутсуп бадып каан. Чаңгы ам ак тей дег улуг өргээзиниң чанында чаа кадай алган Хевек-оол дээр аныяк оолду эккеп хондуруп алган болган. Улаастайдан дескен кижи бо Хевек-оол-биле чугаалажырга, кадайымны чаңгы канчап-даа турар-ла-дыр. Ужурдан эртер эвес, билбээчеңнеп, чылгы хавырып чоруп тур-ла мен дээн. Дүргүн эр бо удаада Хевек-оолду аайынга кирип чадашкан:

— Дөмей-ле мени үүлгеткен дээш, өлүрер-ле болгай! — деп, оол дедир тепкеш, чыдар болган.

— Сени деп каразыыр аргажок байдалдар турда, бо херекти үүлгедир мен. Сени ырак черлерже айбылапкан таварылгаларда сүг аан. Аныяк чараш кадайыңны бөрт-биле кагарга безин донгая дүжер, ирик төш ышкаш кыргаң ашакка чүге сүдередип, базындырып алгаш орар сен! Эр угааның-биле боданып көр, дүңмай! Эр кижи мындыг шолук угааннывг болбас!

— Коргар мен! Черле шыдаазым херек-тир, күжүр акым! — дээш, Хевек-оол чоон кара кежегелиг бажын чаяр болган.

Ынчалза-даа каш хонмайн, чорда-ла, оол боду бо халдып чедип келген:

— Мени Оюн-Салчак чуртунче ай хуусаалыг айбылапты, акым. Чүү-даа болур чүве болза, хүлээр мен! Кылырыңны кыл, үүлгедириңни үүлгет! Кижини ыттаң дора бодаар, таан кончуг хоранныг-дыр! Мен өгге олурумда-ла, кадайымны бодунче келдиртип алгаш баар-дыр! А силер мени чоруткан-ла ийи-үш хона бергенимде, хөделир силер, акый! Оон башка менээ каразыг бээрлер. Силерниң чугааңар шын-дыр. Күжүр акым, дыка-ла хоранныг чүве-дир!!

Дургун-даа амырай-ла берген:

— Чаңгы келгеш, күзелин хандырып алырга, артынче дүжүп, ноюрзап алыңар хайыраатты дээш, ыяап-ла, хана талазынче дүжүрер сен деп, кадайыңга ылаптап чагып каар сен! Көрдүң бе, оон башка озал-ондак болу бээр! Чаңгыны ыяап-ла артынче, хана талазынче! Дыңнадың бе: хана талазынче! Мээң дугайымда кадайыңга чаңгыс-даа сөс чугаалавас сен! Чаңгыс-даа сөс! Оон өскезин бодум билир мен!

Хевек-оол аалынга даң бажында халдып келгеш, ам үшкү дүнде чүнү канчаарын кадайынга катап-катап ыяк чагааш, Оюн-Салчак чуртунче хап чорупкан. Ыт кулаа, аът кулаа көзүлбес, кедергей караңгы дүн турган. Хемчик бажындан диргелип бадып орар аажок кагжыр диңмирээшкинниң кара чаашкынның тыңыжы соок-соок! Чүнү оштап турар чоор?

Мени бо хире хүндүлеп, чалап чыдар, чараш кыс-даа менээ чүрээн берип, изиг ынакшаан-дыр кылдыр тааланчыдыр боданмышаан, ашак хана талаже чаларап дүшкен-не! Дөңмек коргунчуг ажыы кылынган соонда, соолаш дээн. Чаңгының ханы орун кырып-ла доплан-на хөлдени берген.

Чаңгыны ыяап-ла, хана талазынче дүжүрер сен, а ол эвезе бодуң өлүр сен дээн ашааның чагыын черле угаазылап билип турган уруг ам аажок корга берген. Ол ыглагылай кагылапкаш, хамык чалчаларны медээлей каапкан. Уруг канчаар-даа туттунарга, оон сөөгү сирилээр, дижи шаккылаар, үнү сирилээр болган. «Чаңгы хайыраатты аараан!» дижип, аал ишти дүймеп-ле үнген. Бизиңге хыл каарга безин одурлуп турар хире, кедергей чидиг бижек изи ашактың дөңмээниң улуг ханын чона чоруй, одура шелипкен болган. Бүгү аал ишти чүнүн-биле-даа боолшарааш, оон ханын доктаадып чадашканнар. Өржүпкен болза, чүгээр, а одура шелипкен балыгны боору дыка берге болган.

Сеңгин чаңгы чоок-кавы чурттап турар эр хиндиктиг кижилерниң шуптузунга каразып, оларны чыгдырып алгаш, төңмес-батпазы-биле эрнидеп-шаажылап туруп берген. Ынчалза-даа ол хүн бүрүде-ле ажыт кирип, караа соглуп бар-ла чыткан. Ашак аажок дембээрел, Хевек-оолдуң кадайын Долзатмаалап кыйгыргылаар-даа болган.

Үшкү хонуунда өлүм мурнуу чарыының чымчаннадыр чыпдырадып келир авыяастыг мегези ашакты бичии сергедипкен: арын-шырайы чүгээр чазалып, аас-сөзү үнүп келген. Ол көк бажын серге-ек көдүрүп келгеш, Долзатмааны чанынче келдирерин негээн: Долзатмаа ман-биле келген, а ашактың чугаазы мындыг болган: — Менээ сугдан кудуп бер, Долзат. Чүгээр апардым. Сегий бээр боор мен. — Поох, адаазы-даа ыңай. Дуржок дайзынның кордап чыдар чүвезин-даа! Бакка аттырган бөрү ышкаш балыг Сеңгинчик аякта сугну ийи аас пактааш, аңаа Долзатмаага тутсупкаш, хажыыландыр чыда берген, ол-ла уу-биле сезен бир изиг амызындан чарлып-тыр эвеспе.

Чеже кижиниң улугнуң даа, уругнуң-даа кызыл ханын ишпээн Сеңгинчик дээр боор мону! Үш хонукта төгүлген ооң сугзуг кара ханы-даа чүнүң дүжүү боор ийик аан ол. Чоннуң дириг ханы туржук, чүнүн-даа өртээн чандырып шыдавас, чылбай чылапча суу ышкажыл! Чогум санажыр үе ам-даа элек-тир ийин! Бөгүн элек-даа бол, ол даарта ыяап-ла келир!

Моңгуш ЭРГЕП.

«ТЫВАНЫ» КӨРБЕСКЕ ХОМУДАНЧЫГ

Канадада «Тываның өңнүктери» деп чаа ниитилел бар. Ниитилелдиң девизи: «Тываны көрбейн, өлүрге хомуданчыг». Олар магнитофон, радио, телевидениеден чечемейниң-даа сыгыт, хөөмей, каргыраазы дыңнааш, караа-биле Тываны болгаш ол элдептиг аалгаларның күүседикчилерин көрбеске хомуданчыг болбайн канчаар. Тыва дээрге — аң-меңниг, казымал байлактыг, уран чүүлге салым-чаяанныг чоннуң чурту - ышкажыл. Японияны дзюдозунуң, Индияны шыдыраазының, Канаданы хоккейниң чурту дижир болгай. Даштыкыдан келген чамдык аалчылар бистиң республиканы сыгыт, хөөмей, каргыраазының чурту деп-даа турар-ла.

Бо чайын «Тыва» ансамбли Американе ужа бээрге, оларның концертин албан-биле көөр дээш Европадан-даа ынаар ужуп турганнар бар. Көвей долларларлыг бай-шыырак кижилер ынчанмайн канчаар.

Ноябрь 8-те 16 шакта Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга «Тыва» ансамбльдиң концерти болур. Концертке «Тыва» ансамбльдың артистериниң оолдары база киржир.

Иван Сарыглардың оглу Эрик сыгыртып, каргыраалаар. Ол бирги класста. Кайгал-оол Ховалыгның бешки класста оглу Саян, «Аян» ансамблиниң үндезилекчилериниң бирээзи Михаил Айыжының уруу Шамбалыгдан келген Айдыңмаа ырлаар. Байырлал хүнүнде 200 акша-биле бир шил водка садып ижериниң орнунга, 25 акша-биле концерттен кээп көрүп алыңар.

Иван ИРГИТ.

Чарлалдар бюрозу

ЭККЕП БЕРИП КӨРҮҢЕР

Каа-Хем суурнуң кедээки оруунуң чоогунга документилерлиг кара папка читкен. Документилер И. Р. Остаповичиниң адында. Оларны тыпкан кижи меңээ дыңнадып, эккеп бээр болза, шаңнаар мен.

Кажан-даа 3-51-76 дугаарлыг телефонче долгап көрүңер.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак оолдарывыс Роберт биле Казимир Тас-оолдарның мөчээни-биле бистиң кажыдалывысты, ажыг-шужуувусту үлежип, берге үеде бүгү тала-биле деткип, улуг дузаны көргүскен бүгү төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, чонувуска өөрүп четтиргенивисти илергейлеп, мөгейливис.

ТАС-ООЛДАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ.

КИНО

НОЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Урга —территория любви» 9.20, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20, «Видеозал»: «Ночная слежка» 10.00, 12.00, 14.30, 16.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Где находится нофелет» 14.00, «Умереть за...» 16.00, 18.00 шактарда:

НОЯБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Урга —территория любви» 9.20, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20, «Видеозал»: «Хитросплетение» 10.00, 12.00 14.30 16.30 шактарда.
«ВОСТОК»: «Птицы» (2 сериялыг) 15.00, «Умереть за...» 13.00, 18.00 шактарда.

НОЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Урга —территория любви» 9.20, 11.20, 13.40, 16.00 18.20, «Видеозал»: «Версия» 10.00, 12.00, 14.30, 16.30 шактарда.

НОЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Урга —территория любви» 9.20, 11.20, 13.40, 16.00, 18.20, «Видеозал»: «Эплгейты» 10.00, 12.00, 14.30, 16.30 шактарда.

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозу болгаш Каа-Хем районуң төп эмнелгезиниң коллективи акушер-гинеколог эмчи Светлана Семеновна СЕДИПТИН озал-ондакка таварышкаш, мөчээнин дыңнатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдеринге база чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

(Солуннуң дараазында номери ноябрь 11-де үнер).

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

ҮНДҮРҮКЧҮЛЕРИ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Чазаа «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор В. Ф. ЧАЛАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харысалгалыг секретарь), А. С. Дембирель (кол редакторнуң оралакчызы), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92;
КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кодээ ажыл-агыйы — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — оралакчызы — 3-45-93. — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация Министерствозунуң типографиязы Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аамазы.

Чагыг № 217.